

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 12–13-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Սելջուկյան տիրապետությունից առաջին շրջանից մեզ է հասել մի ավատատիրոջ անուն, որը հայ մատենագրությունից մեջ կոչվում է Վահրամշահ, օտար աղբյուրներում՝ Բահրամշահ: Թե ինչ ազգություն է պատկանել և անմիջապես ում հարկատուն է եղել, որոշակի չգիտենք:

Միքայել Ասորին գրում է, թե 1178 թ. Նյիճ Ասլանի որդին գորք հավաքեց, որպեսզի պատերազմ մղի իր հոր դեմ. «զի Հասան գորպպետն սուլտանայ դայրացուցեալ էր զսուլտանն ի վերայ որդւոյն. և յորժամ կամէին դիպիլ միմեանց պատերազմաւ, Վահրամշահն՝ փեսա սուլտանին, տէրն Եղնկային, անցաւ ի մէջ և արար խաղաղութիւն»¹:

Այլ աղբյուրներ մի քիչ ավելի են լուսաբանում Վահրամշահի իշխանությունից պատկերը: Արաբական աղբյուրներում, որտեղ նա կոչվում է Մենկուչիկ Ֆահր էդ-Դին, ասվում է թե այդ մարդը Երզնկայի տերն է եղել 1189 թվականին, թե դրանից առաջ որքան է իշխած եղել՝ հայտնի չէ. եթե ընդունենք Միքայել Ասորու հավաստիացումը, առնվազն մեկ տասնամյակով առաջ պիտի գնանք: Մահվան թվականը չատ ավելի որոշակի է՝ 1225 թվականը:

Կա նաև վկայություն, որ Վահրամշահին հաջորդել է նրա որդին՝ Մելիք Ալա էդ-Դին Դաուդշահը: Եվ որովհետև Վահրամշահը իր պաշտոնը ստացել է ժառանգական իրավունքով, ուրեմն ավելի քան կես դար Վահրամշահի գերդաստանին է պատկանել Երզնկան: Պատկանել ենք ասում, որովհետև այդ իշխանները ոչ թե որպես պետական պաշտոնյաներ են ղեկավարել երկրամասը, այլ որպես ֆեոդալական կալվածատերեր: Նրանցն էր եկամտի մեծ մասը, իրենց հերթին նրանք էլ հարկատու էին սուլթանին:

¹ «Ժամանակագրություն տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի», Երուսաղեմ, 1871, էջ 497:

Միջանկյալ ասենք, որ այդ շրջանում Հայաստանը սելջուկյան մի մեծ տոհմի ձեռքին է եղել, տասը եղբայրների իրավասությունն տակ, որոնցից յուրաքանչյուրը նստել է մի մեծ քաղաքում, մերթ սատար կանգնելով մյուս եղբայրներին, մերթ պատերազմի դուրս գալով մեկ-նումեկի դեմ:

Վահրամշահի օրով է, որ հռչակավոր բանաստեղծ Մելվանա Ջելալ էդ-Դին Ռումին փոքր հասակում հոր հետ անցել է Երզնկայից՝ Կոնիա մեկնելիս:

Սելջուկների պատմաբան Իբն Բիրին իր «Սելջուկնամե» գրքում ընդարձակորեն խոսել է այդ տարիների Երզնկայի մասին. «Երզնկա երկիրներուն ամենագեղեցիկն է և ամենահաճելի շրջանը, որուն քովեն կանցնի Եփրատ, արևելյան հովերուն շունչը կը զգվե մանուշակները և լեռնային ծաղիկները»¹:

Վահրամշահի որդի Ալա էդ-Դին Դաուդշահը եղել է մեծամիտ, չվայտ կյանք վարող մարդ, շարունակ կերուխումներ, խնջույքներ է կազմակերպել՝ հորից ժառանգած Երզնկայի ամենաշքեղ ապարանքներում:

Այդ տարիներին միառժամանակ Երզնկայում, նրա պալատում է ապրել արաբ գիտնական բժիշկ Աբդուլ Լաթիֆը, որը նույնպես գրի է առել ժամանակի քաղաքական դեպքերից որոշ դրվագներ: Նա պատմում է, որ Դաուդշահը եղել է զարգացած մարդ, աստղաբաշխ, մաթեմատիկոս, բանաստեղծ, սակայն ունեցել է հակառակորդներ: Իկոնիայի սելջուկյան սուլթան Քեյ-Կուբադը նրան ուղարկել է Ազ-չեհիր, 1227 թ. Երզնկան վերցրել է իր գերիշխանությունն տակ, ապա հանձնել է Մելիք Ղիա էդ-Դին Քեյ-Սոսրովին:

Հիշյալ սուլթանը ունեցել է շինարարական նկատելի գործունեություն: Վերակառուցել է բերդեր, ամրություններ, Երզնկայի և Դերջանի գավառներում կառուցել աղոթատեղիներ: Դրանցից մի քանիսի հետքերը կամ ամբողջական կառույցները պահպանվել են մինչև մեր օրերը, ինչպես Մամալսաթունի հայտնի Թյուլբեն:

Պարզվում է, որ Ալա էդ-Դին Դաուդշահի հեռացումով փաստորեն վերջ է գտել Մենկուչիկների գերդաստանի տիրակալությունը Երզնկայում: Դրանից հետո այնտեղ իշխել են սելջուկ տարբեր իշխաններ, որոնք երբեմն կոչվել են նաև թագավորներ:

1243 թ. Երզնկան գրավել են մոնղոլ-թաթարները: Առաջացել է վարչատնտեսական և իրավական նոր գոյավիճակ:

Երզնկացիները լուրջ դիմադրություն են ցույց տվել նրանց: Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրելով մոնղոլների այդ արշավանքը,

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 96:

գրում է. «Եւ եկին պաշարեցին զԵղնկայն և բազում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. և բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ գօրացն թաթարին: Ապա սկսան խարէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, և նոցա հաւանեալ եկին, քանզի ոչ ունէին ուստեք օգնական: Որոց սուր ի վերայ եղեալ, կոտորեցին առհասարակ զարս և զկանայս, և սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն և ի ստրկութիւն»¹:

Ապա նույն պատմիչն ասում է թե մոնղոլ-թաթարների բանակում ծառայող հայերը փրկել են ազգակիցներից շատերին, ոմանց հայտնի, ոմանց թաքուն կերպով, փրկել են քահանաների, իշխանների: Նա նույնիսկ հիշատակում է փրկվածներից մի քանիսի անունները:

Այս բոլորով հանդերձ՝ մոնղոլ-թաթարական զբաղման շրջանն անհամեմատ քիչ ողբալի է եղել Երզնկայի համար, քան դրան հաջորդող օսմանյան թուրքերի տիրապետությունն շրջանը:

Մոնղոլները լուրջ դիմադրություն հանդիպելով հանդերձ՝ զբաղվել են քաղաքը, սակայն փորձ չեն արել ավերելու այն. նրանք այնտեղ թողել են իրենց կառավարչին ու շարունակել արչավանքները:

1248 թ. Երզնկայում նորից են հայտնվել սելջուկները, սակայն կարճ է տևել նրանց իշխանությունը: 1256 թ. մոնղոլները վերագրավել են քաղաքը:

Սկսվել է Երզնկայի պատմության ուշագրավ շրջաններից մեկը, երբ երկար ժամանակ քաղաքը ղեկավարել են հայ իշխանները, անշուշտ հարկատու՝ մոնղոլ-թաթարներին:

Բայց նախքան այդ շատ հետաքրքիր շրջանի մասին մանրամասն խոսելը՝ ծանոթանանք խորհրդավոր ու քաղաքական թաքուն նպատակներ հետապնդող մի իրադարձության, որ տեղի է ունեցել Երզնկան սելջուկներից մոնղոլներին, մոնղոլներից կրկին սելջուկներին անցնելու կարճատև շրջանում:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՋՆԿԱՅԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Երզնկան կրկին սելջուկների տիրապետության տակ անցնելու շրջանում է, որ ծայտված, Երզնկա է այցելել Կիլիկիայի հայոց թագավոր Հեթում I-ը, այնտեղից մոնղոլների մեծ խանի մոտ բանակցության գնալու համար:

Այս մասին արժեքավոր տեղեկություններ է թողել Աբուլ Ֆարաշը, գրելով.

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 283-284:

«Եվ ան անցավ Հոռոմոց աշխարհի բոլոր քաղաքներեն, և ոչ մեկ մարդ զինքը ճանչցավ, սակայն Երզնկայի շուկայի մեջ մարդ մը զինքը ճանչցավ և ըսավ. «Ասիկա Հեթում թագավորն է»։ Եվ երբ դեսպանը իմացավ ասիկա, դարձավ թագավորին, մինչ անիկա ձին կառաջնորդեր, թեթև ապտակեց և զինքը ծաղրեց, ըսելով. «Այո՛, ո՛վ հիմար, արդ դուն թագավոր մը պետք է ըլլաս, և անոնք այ քեզ թագավորի մը նմանցենեն», և այսպիսով մարդուն կասկածը փարատեցաւ: Եվ թագավորը շարունակեց գյուղացու իր ծպտումը, մինչև որ հասավ վրաց սահմանը»¹:

Արուլ Ֆարաջի վերահիշյալ վկայութիւնը տեղի է տալիս լուրջ մտորումների: Սուրբն այստեղ վերաբերում է պատմական այն ճանապարհորդութեանը, որ կատարել է Հեթում I-ը 1254 թ.:¹ այցելելու համար մոնղոլ-թաթարների Մանգու խանին և կնքելու բարեկամութեան դաշինք: Թագավորին ուղեկցել է մոնղոլ դեսպանը, որն էլ փրկել է նրան սելջուկների մոլեգնութիւնից:

Որ Հեթումը Երզնկայով, այսինքն՝ մոնղոլների հետ կռիւների մեջ գտնվող սելջուկներին ենթակա մի քաղաքից անցնելիս պետք է ծպտված լիներ, բնական է: Որ թաթար դեսպանն էլ, որին ըստ երևույթին վստահված էր Հայոց թագավորի կյանքը, պիտի փրկեր նրան՝ նույնպես բնական է: Մտքեր հուզող հարցն այն է, թե արդյո՞ք Հեթումն այդ վայրերով անցնում էր պարզապես նկատի ունենալով իր ճանապարհի վրա գտնվելը, թե՞ ուներ գաղտնի ծրագրեր, որոնց կարող էր ծանոթ չլինել մոնղոլ ուղեկիցը, թեև կարող էր և լինել, քանի որ նրանք այժմ որպես ապագա դաշնակիցներ էին ճանապարհորդում:

Բյուզանդական տիրապետութիւնն ազատվելուց հետո Երզնկան կռվախնձոր էր դարձել մահմեդական ամիրայութիւնների ձեռքին: Եկել գրավել էին արաբները, ապա սելջուկները, եկան և թաթարները:

Կիլիկիայի հայ թագավորները մոտիկից հետևում էին Հայաստանի այդ հատվածում զարգացող դեպքերին: Նրանք ձգտում էին որևէ պետութեան հետ դաշինք կնքելով՝ Երզնկան ենթարկել իրենց:

Բարոյական, կրոնագաղափարական ազդեցութիւնն Կիլիկիան արդեն ուներ Երզնկայի վրա: Մարդիկ Երզնկայի վանքերից գնում էին Կիլիկիա, շարունակում իրենց ուսումը, այնտեղից հոգևորականներ էին գալիս Երզնկա, իրենց հետ բերում ոչ միայն գրքեր, այլև մտքեր, պետականութեան խոր գիտակցութիւն: Երզնկան արդեն Կիլիկիայի

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 114:

Թագավորներին հիշում էր որպես համազգային արքաներ: Տարբեր վանքերում արտագրված ձեռագրերի հիշատակարաններում սովորական էր «ի Թագաւորութեան Հեթմոյ» արտահայտությունը:

Այս բոլորից հետո ամենևին տարօրինակ պիտի չլինի ենթադրելը, թե Երզնկայով անցնելիս Հեթմոնի նպատակներից մեկն էլ եղել է տեղական հայ իշխանների հետ մտքերի փոխանակություն ունենալը, ծրագրեր կազմելը՝ Կիլիկիայի և Երզնկայի հարաբերությունների մերձեցման ուղղությունը:

Մեր պատմագրություն մեջ էլ կարծիք կա, թե Հեթմոնը մոնղոլների հետ բանակցելիս շոշափել է բուն Հայաստանին հետաքրքրող հարցեր: Թե ինչ չափով են բարձրացել այդ հարցերը, կապված Կիլիկիայի և մոնղոլների երկուստեք շահերին, չգիտենք, սակայն կասկածից վեր է, որ երկրի ներսում ապրող, վաղուց պետականությունը կորցրած Երզնկայի հայերը պիտի որ հետաքրքրվեին Կիլիկյան պետության գեթ մասնակի հովանավորություն տակ ընկնելու գաղափարով:

Չգիտենք նաև, թե շոշափելի ինչ արդյունք է տվել Հեթմոնի և Մանգու խանի տեսակցությունը: Երզնկայում նկատված որոշ տեղաշարժեր ենթադրաբար հնարավոր է կապել այդ բանակցությունների արդյունքի հետ: Այդ տեղաշարժերը հասկանալու համար պետք է կանգ առնել սելջուկյան գրավումների շրջանի Երզնկայի վիճակի վրա: Այն տարիներին, երբ Երզնկայի գավառում տեղական իշխանությունները դրված էին սելջուկների վրա, հայերի վիճակը շատ ծանր էր: 1255 թ. օրինակ, ահռելի հարկեր են դրվել Եկեղյաց գավառի վրա: Միմյանց են հետևել ապօրինի պարտավորությունները, բռնագրավումները, որոնց հետևանքով «տառապեցավ ամենայն երկիր»՝ գրում է Կիրակոս Փանձակեցին: Նույն պատմիչը հետևյալ տեղեկություններն է տալիս գանձվող հարկերի մասին.

«Եղաւ հրաման ի Հուլաուէն պահանջման հարկի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան, մի սպիտակ, մի նէտ, մի նալ՝ թող զայլ կաշառան. և ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն և քսան սպիտակ. և ոյր ոչ գոյր, դուստերս և զդստերս առնուին ընդ պահանջմանն»¹:

Այդ թվերին հարկերն այնքան ծանր են եղել, որ Երզնկայի սելջուկ տիրակալը չկարողանալով դրանք գանձել հայերից, ապստամբվել է մոնղոլների դեմ, սակայն պարտվել է: Մոնղոլները սրի են քաշել անգնն ժողովրդին:

¹ Կիրակոս Փանձակեցի, էջ 374-375:

Այս նոր հաղթանակներից հետո Հուլիսի խանը իր Եչմուտ որդուն Դիարբեքիից բերել է տվել Բարձր Հայք, նշանակել Երզնկայի կառավարիչ: Մոնղոլների այս նոր արշավանքին մասնակցել է նաև Կիլիկիայի հայոց թագավոր Հեթումը: Հուլիսից հետո չէր կարող դրական որոշ վերաբերմունք չունենալ հայերի նկատմամբ:

«Հավանաբար,- գրում է Ն. Քյուրտյանը,- չնորհիվ հայ թագավորին և իշխաններուն գրավված երկիրներուն հայերը՝ մասամբ մը գոնն զերծ մնացին այն սրածուծություններեն, որոնց մատնեցին թաթարները այս արշավանքի միջոցին գրավված երկիրներու մահմեդական բնակիչները»¹:

Այս տեսանկյունից պետք է քննության առնել հետագա մի շարք իրադարձությունները. այն, որ, օրինակ, Երզնկան այդ շրջանում դարձել է մոնղոլ-թաթարների ամենագլխավոր էմիրություններից մեկը:

Մոնղոլների օրոք Եկեղյաց գավառի գրչագրական և մատենագրական դպրոցը ապրում է բուռն զարգացում. բանն այն է, որ Երզնկան այս փայլուն շրջանն ապրել է այն տարիներին, երբ մոնղոլները, գուցե Հեթումի հետ բարեկամանալուց հետո, Երզնկայի ղեկավարությունն հանձնել էին հայ իշխաններին, մասամբ էլ բարձրացրել եկեղեցու գերիշխանությունը:

Այս տեսակետը ճիշտ կերպով պաշտպանում է պատմաբան է. Բաղդասարյանը, գրելով. «Երզնկայի մահմեդական տերերին փոխարինելով քրիստոնյա հայ իշխաններով, մոնղոլները ոչ միայն արմատական վերափոխություն էին կատարում իշխանություն հարցում, այլև հետագանում էին որոշակի նպատակներ: Մեր կարծիքով այն առավելապես կապված էր Մերձավոր Արևելքում և Փոքր Ասիայում մոնղոլների նոր ստրատեգիական պլանի հետ և մասամբ արդյունք էր հայ-մոնղոլական ռազմա-քաղաքական դաշինքի»²:

Այո, ճիշտ է ասված, մասամբ արդյունք էր Հեթումի ջանքերի:

Կա նաև վկայություն, որ Հեթումի և Մանգու խանի դաշինքի մեջ եղել են կետեր, որոնք վերաբերում են հայերի վրա դրված հարկերի թեթևացմանը Հայաստանում, իսկ դա չէր կարող տեղի ունենալ, առանց Հեթումի և Հայաստանի իշխանների նախօրոք մշակված ծրագրի, առանց հայոց իշխանների խնդիրքի:

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 117:

² Է. Բաղդասարյան, Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13-15-րդ դարերում, տե՛ս «Լրաբեր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1970, № 2, էջ 37:

Անշուշտ այդ պայմանագրերը, խոստումները գրոշ չէին արժե-
նալու, եթե մոնղոլների ռազմական հետագա ծրագրերը չպահանջեին
երկրի ներսում հուսալի թիկունք, տվյալ դեպքում հանձին կիսանկախ
վիճակում ապրող հայերի:

Իշխանությունների հանձնումը հայ ավատատերերին, հարկերի գանձ-
ման պատասխանատվության վստահումը այդ մարդկանց, ունեցել
է դրական նշանակություն ժողովրդի թե՛ տնտեսական կյանքում և
թե՛ մանավանդ մշակութային, հոգևոր: Այս շրջանում մոնղոլներին
հետաքրքրել է հիմնականում հարկերի գանձումը, իրենց տնտեսա-
կան վիճակի հավասարակշռումը: Նրանք այնքան էլ չեն զբաղվել
հայերի կրոնական և մշակութային գործերով:

Չենց դա էլ հնարավորություն է տվել մտավոր մի զարթոնքի,
որի նմանը հազվադեպ ենք տեսնում այդ դարերում, առհասարակ
Հայաստանում: Մարդիկ իրենց զգացել են պետականությունից գի-
տակցությունից մթնոլորտում:

3. ՍԱՐԳԻՍ ԵՐՁՆԿԱՑՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ե՞րբ է սկսվել Երզնկայի այս կիսանկախ վիճակը: Հավանաբար
1260-ական թվականների սկզբներից: Վավերական փաստ է, որ 1266
թվականին Երզնկայի առաջին հոգևոր և քաղաքական առաջնորդ՝
Սարգիս արքեպիսկոպոսը որպես նշանավոր անձ, եղել է այն պատ-
գամավորության կազմում, որ մեկնել է Բյուզանդիա, Հուլավուի
համար այնտեղից կին բերելու Միքայել Պալեոլոգ կայսեր ղուստր
Դեսպինա Մարիամին: Մինչև աղջկա ժամանելը Հուլավուն մահա-
նում է, իսկ Դեսպինային կնություն է առնում Աբաղա խանը:

Մեր ուսումնասիրողներին շատ է զբաղեցրել Սարգսի դերը այդ
պատգամավորության կազմում: Դեռևս Կիրակոս Գանձակեցին վկա-
յում է, որ Սարգիսը մեկնել է Բյուզանդիա Դեսպինային բերելու և
բերել է¹: Մ. Օրմանյանը և Հ. Քյուրտյանը կասկածի տակ են առել
Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը: Քյուրտյանը, մեջ բերելով
Աբուլ Ֆարաջի այն հավաստիացումը, թե Անտիոքի պատրիարքն է
մեկնել և Դեսպինային բերել, ընդունում է այդ վարկածը: Է. Բաղդա-
սարյանը իրավացիորեն գտնում է, թե Աբուլ Ֆարաջի գրածը ամե-
նեին չի հակասում Գանձակեցուն, կայսրը իր հերթին չէր կարող
«քաղաքական նկատառումներով իր աղջկան կնություն տալիս նրա
հետ չուղարկեր հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր մարդիկ»²:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 399:

² Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 38, ծան. 6:

Այստեղ մեզ զբաղեցնողը ոչ թե Դեսպինայի ինչ չքախմբով Բյուզանդիայից բերվելն է, այլ այն, որ այդ շրջանում մոնղոլները հայ հոգևորականությունը բավականաչափ նշանակություն են տվել, որ նման մի հանձնարարություն մասնակից են դարձրել Սարգիս արքեպիսկոպոսին:

Եկեղեցու դիրքի բարձրացմամբ պիտի բացատրել մշակութային այն վերելքը, որի մասին խոսեցինք վերևում:

Քանի որ մտավոր վերելքը առաջին հերթին կապվում է Սարգիս արքեպիսկոպոսի անվան հետ, մասամբ էլ նրա որդու՝ Հովհաննես իշխանի, ծանոթանանք այդ մարդկանց:

Թե ինչպես է կոչվել նրանց գերդաստանը Երզնկայում, որոշակի չգիտենք, բայց այդ գերդաստանն իր կազմում ունեցել է երկու Սարգիս: Առաջին Սարգիս Երզնկացու անունը հիշատակվում է 1200-ական թվականների սկզբներին: Նրա անվան հետ մեծ գործեր չեն կապվում: Եղել է Երզնկայի հոգևոր առաջնորդը մի ժամանակաշրջանում, երբ իշխանությունը հայերի ձեռքին չէր, այլ օտար կառավարիչների:

1250-ական թվականներից հանդես է եկել Սարգիս արքեպիսկոպոսը: Ս. Էփրեկյանը «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանում» նրա կառավարման տարիները համարում է 1250–1279 թվականները: Այլ աղբյուրներ պատմական փաստերով ապացուցում են, որ 1250-ական թվականների սկզբներին Սարգիսը հոգևոր գործունեություն է ունեցել, բայց 1265 թվականից է, որ Երզնկան ղեկավարվել է նրանց տոհմի կողմից, և այդ իշխանությունը շարունակվել է մինչև դարի վերջը, գուցե մինչև հաջորդ դարի սկիզբները, թեև ոչ նույն ուժով:

Մեր մատենագրություն մեջ նրա անունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1266 թվականին տեղի ունեցած մի դեպքի առիթով, երբ որդին՝ պարոն Հովհաննեսն էլ քաղաքի իշխանն էր:

Բայց որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1260-ական թվականներից իշխող դեմք է եղել Եկեղյաց գավառում, այդ երևում է ոչ միայն Բյուզանդիա գործուղվելու պարագայից, այլև այդ տասնամյակներում Երզնկայի տարրեր վանքերում գրված տասնյակ ձեռագրերի հիշատակարաններից, որոնց բոլորի մեջ հիշատակվում է նրա անունը: Օրինակ՝ 1266 թ. արտագրված մի ճառընտիրում ասվում է, թե «Գրեցաւ սա ի քաղաքիս որ կոչի յԵկեղեց գաւառս՝ մականուն Եզնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս... ի հայրապետութեանն տեառըն Կոստանդեայ և յարհիպիսկոպոսութեան տեառն Սարգսի Մար-

Հասիրայի մեծի, և ի քրիստոսապսակ իշխանին մերոյ պարոն Յոհաննիսի Տեառն ծառայի»¹:

Այս Հիշատակարանից երևում է, որ Սարգիսն էլ սերել է իշխանական տնից:

Ձեռագրերից մի քանիսում Սարգիս արքեպիսկոպոսը կոչվում է նաև Հայրապետ, որ ենթադրել է տալիս Հայաստանի այս մասի նաև կրոնական անկախությունը:

Եկեղյաց գավառի քաղաքական իշխանությունն էլ եղել է նույն Հոգևորականի որդու՝ պարոն Հովհաննեսի ձեռքին: Հայտնի է, որ պարոն տիտղոսը Հայ իրականություն է մուտք գործել Հենց այդ դարերում՝ Կիլիկյան թագավորության շրջանում: Արդ, Հովհաննեսի պարոն կոչվելը իշխանական տիտղոս է եղել, թե հասարակ անուն, որը տեսնում ենք նաև ուրիշների մոտ, ասենք Գրիգոր Գարանաղցու ուսուցիչ Պարոն ձգնավորը, նաև Իշխան անվան տարածման փաստի մեջ Հայ իրականությունում:

Հակված ենք կարծելու, որ տիտղոս է, մանավանդ որ Հիշատակարաններում իշխան տիտղոսն էլ տրվել է նրան: Ըստ երևույթին Երզնկայի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրած այդ գերդաստանը օգտագործել է Կիլիկյան թագավորական տների որոշ սովորությունները:

Ենթադրելի է, որ պարոն Հովհաննեսի քաղաքական իրավունքները անհամեմատ ավելի սահմանափակ են եղել, քան հոր իրավունքները և դուրս չեն եկել Երզնկա քաղաքի կառավարումից, թեև ինքն էլ, հայրն էլ ձգտել են ընդլայնել իրենց իշխանության սահմանները: Գուցե այդ նկրտումներն է, որ հետագայում պատճառ դարձան երկուսի էլ ողբերգական մահվան:

Տիրապետող տարրը, տվյալ դեպքում թե՛ սելջուկները, թե՛ մոնղոլները, նրանցից էլ առաջ բյուզանդական կայսրերը, արաբ էմիրները ձգտել են ստեղծել ոչ թե կենտրոնաձիգ տեղական իշխանություններ, որոնք կարող էին բոունքք դառնալ իրենց դեմ, այլ բաժան-բաժան արված մանր իշխանություններ, դրանց էլ հակադրել միմյանց:

Այդպիսի մանր իշխանություններ կային նաև Հայաստանի այլ մասերում ևս, սակայն Երզնկայի տարբերությունն այն էր, որ մոտիկից կապված էր հայկական մի պետության՝ Կիլիկյան իշխանության հետ, նրանից ստանում էր թե՛ Հոգևոր և թե՛ քաղաքական հրահանգներ:

¹ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 340:

Որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը իսկապես ձգտել է դուրս գալ տեղական նեղ շրջանակներից, Երզնկան դարձնել գեթ Արևմտյան Հայաստանի կենտրոն, այդ մենք կտեսնենք ստորև նկարագրվելիք դեպքերից:

Սարգիս արքեպիսկոպոսի անվան հետ են կապվում մշակութային, կրթական, շինարարական բազմաթիվ միջոցառումներ:

Նրան է վերագրվում Երզնկայի ս. Փրկիչ եկեղեցու շինությունը կամ արմատական վերանորոգումը: Ղ. Ալիչանի կարծիքով՝ այդ եկեղեցին կառուցվել է 1269 թ.: Այլ աղբյուրներ վկայում են, որ եկեղեցին 1265 թ. արդեն կար և որ 1269 թվականին վերանորոգվել է:

Նկատի ունենալով երկրաշարժերի հաճախակի լինելը Երզնկայում, հնարավոր է ենթադրել, որ երկրաշարժից այնպես է վնասվել, որ վերանորոգումը հավասարազոր է եղել նորը կառուցելուն և այդպես էլ արձանագրվել է մեր մատենագրություն մեջ:

Նույն այդ տարում (1269) գրվել է գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող մի Աստվածաշունչ՝ «հրամանաւ եւ արդեամբք տեառն Սարգսի սրբասէր եւ արհիական եպիսկոպոսի»¹:

Վերոհիշյալ հիշատակարանում Սարգսի մասին նաև ասվում է «զվերատեսուչ մեծի վիճակիս Եկեղեցաց գաւառիս եւ մեծահոջակ քաղաքիս Երզնկայիս գտէր՝ Սարգիս»²:

1270 թ. գրված մի Ծարակնոցի հիշատակարանում էլ կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Հեթմոյ և ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբայ, եւ յառաջնորդութեան արքեպիսկոպոսին մերոյ տէր Սարգրսի՝ մայրաքաղաքիս Եզնկայի»³:

Այս շրջանում գրված բոլոր ձեռագրերի հիշատակարաններում Երզնկային տրվում են նման փայլուն մակդիրներ՝ «մեծահոջակ», «մայրաքաղաք» և այլն, որոնք ամենևին էլ հայրենասիրական սնափառություններ չեն և վկայում են այդ քաղաքի ձեռք բերած հեղինակություն մասին:

Շատ հետաքրքիր ենթադրությունների տեղի կարող է տալ 1272 թվականին գրված մի հիշատակարան, որտեղ կարդում ենք. «Կատարեցի գուորք Աւետարանս ի թուականիս հայոց ՉԻԱ (1272)...., սա ի գաւառս Երիզա, որ յորջորջի Եկեղեցաց գաւառ. ի հայրապետութեան տէր Սարգսի, իշխանակալութեան որդւոյ նորա պարոն Յոհանիսի, որ է Ժամանակս սոցա խաղաղութիւն քրիստոնէից, զորս Քրիստոս Աստուած երկարակեացս արասցէ, ամէն»⁴:

¹ Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 376:

² Նույն տեղում, էջ 377:

³ Նույն տեղում, էջ 392:

⁴ Նույն տեղում, էջ 426:

Արդեն ասացինք, որ հայրապետություն արտահայտություն տակ հնարավոր է հասկանալ առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի նկատելի մասը, Սարգսի որդու համար ասված «իշխանակալություն» արտահայտությունն էլ պետք է հասկանալ նրա տիրակալությունը Եկեղյաց գավառի վրա, մանավանդ որ այդ շրջանում բյուզանդական տիրապետությունը գրեթե վերացել էր, իսկ թաթարական հորդաններն էլ դեռևս վերջնականապես չէին նվաճել երկիրը: Ավելի նշանակալից է այն միտքը, թե այդ գերդաստանի օրոք եղել է «խաղաղություն քրիստոնէից»:

4. ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐ

Ուզում ենք որոշ տեղեկություններ տալ Սարգսի որդու՝ պարոն Հովհաննեսի մասին, քանի որ, ինչպես տեսանք բերված փաստերից, ըստ էության նա է եղել երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ղեկավարը, անշուշտ հենարան ունենալով հոր ազդեցությունն ու հեղինակությունը:

Հովհաննեսի ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Ակնարկներ կան, որ սպանվել է 30–35 տարեկան հասակում: Նշանակում է պետք է ծնված լինի 1230–ական թվականների կեսերին: Եղել է գրասեր իշխան: Հովհաննես Երզնկացի Պլուզն իր «Մեկնություն քերականի» երկի նախաբանում գովում է նրան:

Հովհաննեսի և նրա հոր մեկենասությունը գրված և այժմ Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում պահվող նկարագրող մի ձեռագրի մասին բանասերները խոսում են մեծ հիացմունքով, ինչ որ վկայում է այդ ձեռագրի գեղարվեստական արժեքի մասին:

Պարոն Հովհաննեսն ունեցել է երկու որդի՝ Ներսես և Գրիգորիս, որոնք ժառանգական իրավունքով շարունակել են իշխել Երզնկային, սակայն ավելի սահմանափակ իրավունքով:

Մեկից ավելի փաստեր վկայում են, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսն ու նրա որդին կատարել են այնպիսի գործեր, որոնց նպատակն է եղել բորբոքել ժողովրդի կրոնական զգացումները և դրանք ծառայեցնել եկեղեցու իշխանությունից ամրապնդմանը. Երզնկան ծանոթացնել բոլոր հայերին, նրա շուրջ ստեղծել լայն հետաքրքրություն, այն դիտել Արևմտյան Հայաստանի ապագա կենտրոնը:

Այդպիսի միջոցառումներից է եղել Ներսես Ա Մեծ Հայրապետի նշխարների գյուտի շուրջ հարուցված աղմուկը, հեթանոսական դարերի հանդիսությունները հիշեցնող պերճ ծխակատարություններով:

Քանի որ սա կրոնական քողի տակ կատարված, բայց խորքում համաժողովրդական, համահայկական միջոցառում է եղել, ծանոթանանք այդ իրադարձությունը, հետևելով Հովհաննես Երզնկացուն, որը գրի է առել գյուտի ընդարձակ պատմությունը:

Ահա իրադարձություն հիմքը կազմող ավանդությունը:

Թիլ ավանի Հայրապետաց եկեղեցու սարկավազներից Պատվականը 1273 թ. հունվար ամսին երազ է տեսնում. մի ծերունի՝ քահանայի զգեստով, նստած ջորու վրա, մտնում է վանքի դռնից ներս և ասում Պատվականին. «Եղբայր, ո՞րտեղ է հանգած այն եկեղեցին, որի տեղն այստեղ է եղել»: Սարկավազը բռնում է նրա ջորու սանձից, տանում է մի տեղ և ասում. «Ահա հանգած եկեղեցու տեղը»: Անծանոթը ասում է նրան. «Այստեղ է սուրբ Ներսեսի գերեզմանը» և ձեռքի գավազանով նշան է անում տեղը, միաժամանակ ավելացնում, թե շատ խորն է թաղված Հայրապետը:

Հաջորդ օրը Պատվականը նորից է երազ տեսնում. այս անգամ նրան ներկայանում է նույն մարդը արդեն զինվորական համազգեստով և երիտասարդի արտաքինով: Նա հարցնում է սարկավագին, թե ս. Ներսեսի նշխարները հանե՞լ են: – Ոչ,– պատասխանում է Պատվականը: Խորհրդավոր երիտասարդը իր մատի կնիքով դրոշմում է մի տեղ և ասում է. «Սա է գերեզմանի տեղը»: Ասում է ու իսկույն անհետանում:

Պատվականը երրորդ, չորրորդ անգամ էլ է տեսնում նույնպիսի երազներ: Անծանոթ ու խորհրդավոր երիտասարդը սաստում է նրան, թե ինչու անտարբեր են գտնվում և չեն հանում սրբազան նշխարները:

Լուրը տարածվում է ամենուր: Լսում են Երզնկայի հոգևոր և աշխարհիկ պետերը, հետաքրքրվում են երազի մանրամասներով, որոշում են փորել մատնանշված տեղը և տեսնել թե իսկապե՞ս այնտեղ գերեզման կա:

Հովհաննես Երզնկացին գրում է. «Ապա վաղվաղակի վարդապետն Ներսէս, առաջնորդ տեղւոյն՝ ի քաղաքն հասանէր առ մեծապատիւ արքեպիսկոպոսն տէր Սարգիս և պատմեր նմա զհանգամանս տեսլեանն և աւետիս տայր և փրկութեան լինել նշան գերեւումն սրբոյն Ներսէսի, որ յաւուրս նորա առաջնորդութեան յայտնեցաւ»¹:

Հաջորդ օրը Սարգիս արքեպիսկոպոսի կարգադրությամբ քանդում են մատնանշված տեղը և... հասնում գերեզմանին:

«Աստուածապատիւ արքեպիսկոպոս» Տեր Սարգիսը և «բարեսէր իշխան պարոն Հովհաննեսը» իրենց հետ վերցնելով քաղաքի հոգևոր

¹ «Սոփերք Հայկական», Հատ. է, Վենետիկ, 1853, էջ 50-51:

և քաղաքական ղեկավարներին, նաև մեծ քանակությամբ ժողովուրդ, գնացել են ղեպքի վայրը «իրրև գեղջերուս ծարաւի ի ջուր փափագեալ, զի վկայէր ի միտս ամենեցուն, մեծի և փոքու, թէ եհաս ժամանակ փրկութեան և ազատութեան Հայաստանեայց»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իրադարձությունը մեկնաբանել են որպես ամբողջ Հայաստանի փրկություն երկնային նշան:

Այս բոլորից կարելի է ենթադրել, որ ամեն ինչ սարքված է եղել հիանալի և կանխորոշված ծրագրով, որի մեջ ամենից ավելի ուշադրություն է գրավում Տեր Սարգսի և նրա որդու հեղինակություն բարձրացումը ժողովրդի աչքում, և այն գուշակությունը, թե նրանց միջոցով ազատվելու է Հայաստանը:

Երբ ժողովուրդը տեղ է հասել, վանքի միաբաններն արդեն հանած են եղել ս. Ներսեսի նշխարները: Անշուշտ, այս բոլորը չէր կարող կատարվել առանց Սարգիս արքեպիսկոպոսի գիտություն: Երևույթի հրաշապատում կաղապարը պահելու համար ըստ երևույթին չեն ցանկացել, որ ժողովուրդը իմանա մանրամասնություններ, այլ իմանա այն, ինչ հարմար են դատել եկեղեցու պետերը:

Հովհաննես Երզնկացին նկարագրում է երեք կանգուն երկարություն, մեկ կանգուն լայնություն ունեցող գերեզմանը, կառուցված կրաշագախ քարերով: Գերեզմանի արևմտյան կողմին է եղել Ներսեսի կմախքը, նստած աթոռի վրա, անաղարտ պահպանված է եղել ամբողջ կմախքը գլխից մինչև ոտները: «Եւ էին առաջի նորա ի մէջ գերեզմանին այլ նշխարք, ոչ բովանդակ մարմին՝ այլ մասն ինչ եղեալ ի մեծամեծ անդամոցն, և սակաւ ինչ հողով ծածկեալ էին սուրբ նշխարքն. և ապա՝ ի վերոյ երեք կրկին կամարք կապեալ ի կրոյ և ի քարանց ի վերայ գերեզմանին»²:

Այնուհետև Հովհաննես Երզնկացին նկարագրում է թե ինչպես Սարգիս արքեպիսկոպոսը նշխարները դրել է սպիտակ կտավի մեջ, գետեղել երկու մեծ արկղներում, կնքել է իր մատանիով, կարգադրել մի մասը պահել, մյուս մասը ցուցադրել ժողովրդին, որից հետո ինքը մեկնել է Երզնկա:

Նշխարների գյուտի լուրը տարածվել է Հայաստանով մեկ, ամենուր առաջացնելով մեծ հետաքրքրություն և խանդավառություն, բոլորի ուշադրությունը բևեռվել է Երզնկայի վրա: Ամեն կողմից ուխտավորներ խմբեր են եկել՝ տեղում սեփական աչքերով տեսնելու Ներսես Հայրապետի ոսկորները:

¹ «Սոփերք Հայկականք», Հատ. է, էջ 51-52:

² Նույն տեղում, էջ 52-53:

Կատարվել է այն, ինչին ձգտել էր Տեր Սարգիսը:

Բայց տիրապետող թշնամին քնած չէր: Տաճիկները, տեսնելով Հայերի այս բացառիկ աշխուժացումն ու համաժողովրդական ցնծությունը, դա համարել են իրենց տիրապետությունից դեմ ուղղված ընդվրդում: Որոշել են գիշերով գնալ, հափշտակել և ոչնչացնել նշխարները:

Ձի հաջողվել:

Սարգիսը շարունակել է գործը ավելի խանդավառելով շրջապատի մարդկանց, ավելի ևս մեծացնելով հետաքրքրությունը Երզնկայի նկատմամբ:

Նա գործի է դրել քաղաքի հայ ոսկերիչներին, նկարիչներին, դաջողներին ու այլ արվեստագետներին, որպեսզի գտնված այդ նշխարներին ավելի չքեղ տեսք տա: Լսենք պատմիչին.

«Իսկ պատուեալն ի Տեառնէ արքեպիսկոպոսն Տէր Սարգիս զաջն և զմիւս բազուկն տայր յօրինել իմաստուն ոսկեգործաց, և զմանր մասունս մատանց առ միմեանս միաբանեալ յարծաթոյ և յոսկւոյ պատեալ մանրամասն յօրինուածով տեղի երևման ի ցոյց տեսլեան արարեալ պահպանիչ աջոյն և բազկին շնորհաբաշխ: Նոյնպէս և տայր յօրինել գլուխ արծաթեղէն յարմար մեծահասակ անձինն պահարան գլխոյն նշխարաց և ի բաց առնելով զգիրս երեսացն և զբերանոյն և յերիս տեղիս հանդէպ ճակատոյն խաչաձև հատուածս արարեալ արծաթոյն, որում երևէին նշխարքն փառաւոր: Եւ զայլ բովանդակ նշխարս սուրբ ոսկերացն՝ լուանայր զՀոդն մածեալ՝ անապակ և անուշահամ գինով յանուշահոտ ծաղկանց խառնելով, և օծեալ խնկահոտ իւղով կազմեալ արուէստաւորապէս»¹:

Այս նկարագրությունը ոչ միայն ցույց է տալիս գյուտի արժեքի ընկալումը, այլև Երզնկայի արվեստագործական մտքի դարգացման աստիճանը: Գյուտը չքեղորեն ցուցադրելու աշխատանքներին մասնակցել են ոսկերիչներ, ատաղձագործներ, փայտափորագրողներ, ծաղիկներից անուշահոտ օծանելիքներ պատրաստողներ, որոնք ամենայն հավանականությունով օգտագործվելիս են եղել մեծահարուստների ընտանիքներում, գուցե և Հովհաննես իշխանի ընտանիքում:

Ու այսպես երկյուղածությունամբ ու խնամքով պահել են մասունքները, մինչև որ դրանց հայտնաբերված տեղում կառուցել են եկեղեցի, այնտեղ ամփոփել դրանք:

¹ «Սոփերք Հայկականք», հատ. է, էջ 62-63, նաև՝ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 478-480:

Տեր Սարգիսը թանկագին նշխարներն օգտագործել է շատ խելամտորեն: Նա Ներսեսի մի բազուկը հատուկ տուփի մեջ ամփոփած տեղափոխել է Երզնկա, իր ծախքով չքեղորեն վերակառուցված եկեղեցին «ի գարդ և ի պահպանութիւն սրբոյն տաճարին», իսկ մյուս բազուկն էլ բաժին է հանել սրբազան Եփրատի մյուս ափին գտնվող Տիրաչենի վանքին «զի գերկոսեան բազուկսն և ձեռն առատաձիր շնորհիվ լցեալ սրբոյն Ներսէսի գերկրորդ մեր լուսաւորչին, սահմանէր յերկուս կողմանս գետոյն, որպէս թէ տարածեալ ունենալով զթևան հովանի և զբազուկան աղաչող բարեխօս առ բարձրեալն, և զձեռն յառնուլ յաննուազ բարեաց և բաշխել եկեղեցւոյ մանկանց, ի փարթամութիւն փառաց հայրենի գանձիւք, և տայր հաւաքել նիւթ շինուածոյ եկեղեցւոյն»¹:

Որքա՞ն է վավերական այս բոլորը: Որ հրաշապատում կաղապարը պետք է դեն գցել նկարագրութիւնից, հասկանալի է:

Բայց որ Երզնկայի «Գյուտ նշխարացին» կարող էր առիթ տված լինել իրական մի դեպք՝ Հնարավոր է:

Իսկ ի՞նչը կարող էր Հիմք ծառայել բավականաչափ լավ հյուսված հրաշապատում ավանդության: Պարզապես թաղման կամ որևէ աշխատանքի պահին մի հին գերեզմանի հայտնաբերումը, լինի դա քրիստոնեական գերեզմանի, թե հեթանոսական: Եվ որովհետև թիլը հեթանոսական դարերից եղել է պաշտամունքի կենտրոն, Հնարավոր է, որ հայտնաբերված գերեզմանը լիներ հեթանոսական չրջանից, ինչ որ Սարգիս արքեպիսկոպոսին ամենևին ձեռնտու չէր: Հովհաննես Երզնկացու նկարագրութիւնն էլ շատ ավելի հիշեցնում է հեթանոսական թաղում, քան քրիստոնեական: Հնարավոր է նաև, որ պեղումներ կատարողները եկեղեցական իշխանութիւնների կարգադրութեամբ չտարածեին այն, ինչ տեսել են, գուցե և որոշ գտածոներ թաքցրած լինեին: Այս ենթադրութիւնը հավանական է թվում այն տեսակետից, որ պեղումները գրեթե գաղտնի են կատարվել: Ժողովուրդը հայտնաբերման վայրում եղել է այն ժամանակ, երբ արդեն ամեն ինչ ավարտված է եղել:

Մասունքների մի մասը Եփրատի մի կողմում, մյուս մասն էլ հանդիպակաց կողմում պահելու փաստը եթե ուներ քաղաքական նկատառում, որը Հովհաննես Երզնկացին նմանեցնում է ս. Ներսեսի հովանու տարածմանը սրբազան Եփրատի երկու ափերի վրա, ապա ուներ նաև տնտեսական նկատառում: Ուխտագնացութիւնների հոսքը մեկից ավելի վանքեր ուղղելու նկատառումը: Ուխտագնացու-

¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 478-480:

թյունների օգուտը միայն մատաղները, աջհամրույրները, հաղորդու-
թյուն ստանալը էջը, հեռավոր վայրերից եկող մարդիկ, հատկապես
ունևորները, մի քանի օր մնալով այս վայրերում, մեծ ծախսեր էին
անում, նվերներ էին տալիս վանքերին, վանահայրերին: Երբեմն էլ՝
սրբերից հաջողութուն, բուժում խնդրող հարուստ ուխտավորներ
մեծագումար նյութական միջոցներով վերանորոգում էին վանքեր,
եկեղեցիներ, կառուցում աղբյուրներ, գցում այգիներ եկեղեցապատ-
կան կալվածներում:

Ուրեմն Երզնկան համընդհանուր ճանաչում գտնող կենտրոն դառ-
նալով ոչ միայն քաղաքական կշիռն էր բարձրացնում, այլև հարըս-
տանում էր տնտեսապես:

Առանց այս բոլորի, դժվար պիտի լինի պատկերացնել մշակու-
թային այն բուռն զարգացումը, որ ապրել է Երզնկան այդ երկու
դարերի ընթացքում:

Ինչ ճակատագիր ունեցան այդքան փարթամ ու իշխանական
կյանքով ապրող Տեր Սարգիսն ու նրա որդին՝ պարոն Հովհաննեսը,
որոնք պատմական Հայաստանի այս գեղատեսիլ անկյունում ստեղ-
ծել էին յուրահատուկ անկախ կենտրոն:

Տեր Սարգիսը, որ վայելում էր մոնղոլ խանի հովանավորութունը,
արդեն իրեն բարձր էր համարում մոտակա վայրերի մուսուլման իշ-
խողներից: Աբուլ Ֆարաջը պատմում է, որ Սարբերդի ամրոցի գո-
րագնդի պետ Բիչարը՝ արյունարբու մի մարդ, չի հանդուրժել Սար-
գիսի և նրա որդու կիսանկախ դիրքը Երզնկայում և ծրագրել է դա-
վադրությամբ նրանց մեջտեղից վերացնել:

Նա իր մարդկանցով մեկնել է Երզնկա՝ մտադրութունը կենսա-
գործելու համար: Իմացել է, որ Տեր Սարգիսը մոտակա վանքերից
մեկում զբաղված է ծաղկազարդի տոներով:

Գարանակալ սպասել է վերադարձին: Սարգիսը վանքից դուրս
գալով ճանապարհ է ընկել դեպի քաղաք՝ որդու ուղեկցությամբ:
Ճանապարհին իշխան Հովհաննեսը բաժանվել է հորից և ինչ որ
գործով մեկնել է մոտակա գյուղը՝ հեծյալ ուղեկիցներով:

Հագիվ բավական ճանապարհ կտրած՝ Բիչարի մարդիկ հարձակ-
վել են Սարգիս արքեպիսկոպոսի վրա, կտրել գլուխը, և այն վերց-
նելով իրենց հետ՝ չարժվել են դեպի Հովհաննեսի գտնված գյուղը:

Իշխանը, իմանալով փորձանքի մասին, թաքնվել է ցորենի դեզի
տակ, սակայն գտել են, ցույց տվել հոր կտրված գլուխը, ապա գա-
զանարար խոշտանգել են նաև որդուն:

Արդյո՞ք սա միայն Բիշարի անձնական վրեժխնդրությունն արդյունքն է եղել, թե դրանում հեռվից հեռու մասնակցություն է ունեցել մոնղոլների խանը: Տեր Սարգսի և նրա որդու այդքան կենտրոնախույս պահվածքը չէր կարող հաշտ աչքով դիտվել հենց խանի կողմից, որքան էլ որ նա հանդես գար հովանավորողի դերում: Ըստ երևույթին հենց խանն է որոշել վերջ տալ Երզնկայի կիսանկախ վիճակին և իշխանությունը կրկին հանձնել իր մարդկանց: Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս այն փաստը, որ զազրելի այդ ոճրագործությունից հետո քաղաքական իշխանությունը այլևս հայերի ձեռքին չի եղել: Շարունակվել է կրոնականը, այն էլ ոչ նախկին լիազորություններով ու ազատություններով:

Փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև տիրապետող դեկավարությունից շարքերում: Աբուլ Ֆարաժը վկայում է, որ 1283 թ. Իկոնիայի սուլթան Ղիադ էդ-Դինը ճանապարհ է ընկել իր եղբորորդուն՝ սուլթան Մասուդին դիմավորելու. «Երբ ան Երզնկա քաղաքը հասավ, ազնվականներն իրեն մահացու դեղ մը տվին և զինքը մեռցուցին»¹:

Այս սպանությունը կազմակերպողն է եղել իլխան Արդունը: Դրանից հետո ամբողջ իշխանությունը հանձնվել է Խնաս ադ-Դին Մեսուդին (1283):

1308 թ. արդեն Երզնկայի տեր է հիշվում էմիր Հասանը, որին հետագայում Կամախում բանտարկել է տվել Աբու Սաիդ իլխանը:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԱՐԳՅՈՒՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Անշուշտ այս շրջանում նույնպես մոնղոլները նշանակել են ձևական հայ իշխաններ, որոնց միջոցով գանձել են հարկերը, սակայն քաղաքի վիճակը ամենևին չի հիշեցրել նախորդ փառքի շրջանը:

Կրոնական իշխանությունները շարունակել են իրենց գործունեությունը բավական երկար ժամանակ, այն էլ Սարգիս արքեպիսկոպոսի գերդաստանի ավանդական հաջորդականությամբ:

Հենց Հովհաննես իլխանի որդու՝ Ներսեսի կրոնական գործունեությունը ուղղակի շարունակությունն է եղել իր պապի՝ Տեր Սարգիս արքեպիսկոպոսի պաշտոնի:

Ներսեսը ծնված պիտի լինի 1250-ական թվականներին, անշուշտ Երզնկայում և երևի պաշտոնի անցած՝ պապի սպանությունից հետո: Այդ տարիներին գրված ձեռագրեր մեզ չեն հասել: Նրա անվան հիշատակությունը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1289 թվականին

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 138:

գրված «Սարգիս» գրքում. Հիշատակվում է որպես Երզնկայի առաջնորդ՝ «յեպիսկոպոսութեան մերոյ տեր Ներսիսի» արտահայտութեամբ:

Առկա ժլատ փաստերից երևում է, որ նա էլ, պապի նման աշխատել է Եկեղյաց գավառի Հեղինակությունը բարձր պահել, օգտագործելով Ներսես Հայրապետի նշխարների այնտեղ գտնվելու փաստը: 1291 թ. նա պատրաստել է տվել մի նոր մասնատուփ այդ նշխարների համար և վրան փորագրել՝ ընդարձակ մակագրություն, որտեղ պատմվում է մասունքի հայտնաբերվելը Սարգիս արքեպիսկոպոսի իշխանություն օրոք: Ապա անդրադառնալով իրեն՝ գրել է տվել. «Նաև ես մեղուցեալ արքեպիսկոպոս Տեր Ներսէսս շինեցի զսա. և զլուսաւոր նշխարքս եղի ի սմա, բարեխաւս առ Քրիստոս Աստուած ի Թողութիւն յանցանաց իմոց և ի զարդ ս. ուխտին Տիրաչէնի առաքելական աթոռոյն»¹: Թվականն է 1291:

Ոսկերչական արվեստի մի գլուխգործոց է եղել այս մասնատուփը, որ նույնպես զոհ է գնացել թուրքական բարբարոսություններին: Ս. Ամատյանը, որ տեսել է այն 1870-ական թվականներին, այսպես է նկարագրում.

«Թւերուն մեջտեղ փոսիկ մը կա, ուր ապակիի ներքև կպահպանվի Թանկագին մասունքը: Թւերուն և իրանին վրա քանդակված են խաչաձև զարդեր՝ բարձրաքանդակ, որոնց քովը և բոլորտիքը նշանագրված են քանի մը սուրբերու անուններ, և ստորտը՝ «Եւ կազմողս սորա Սոսրովն յիշեսջիք ի Քրիստոս»²:

Ամատյանի նկարագրած հատվածում Հիշատակված Սոսրովը, ինչպես ձիշտ կերպով նկատել է նաև Քյուրտյանը, մասնատուփը պատրաստող ոսկերիչ արվեստագետն է: Այսպիսով մեզ հասել է Հին Երզնկայի ոսկերչական արվեստի հմուտ վարպետներից մեկի անունը:

1304 թ. գրված մի Ավետարանի Հիշատակարանում կարդում ենք. «յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեան սրբասէր եւ աստուածամեծար արքեպիսկոպոսիս մերոյ Տեր Ներսիսի: Գրեցաւ սա ի գաւառիս Եկեղեաց, ի մայրաքաղաքիս Եզնկայ, ձեռամբ նուաստ եւ անպիտան գրչի Աւետեացս քահանայի»³: Գրվել է ս. Կիրակոսի վանքում:

Եթե Ներսեսի ծննդյան թվականն անորոշ է, ապա շատ որոշակի է մահվան տարին: Մեռել է 1305 թվին: 1304–1305 թթ. գրված մի

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 293:

² Տե՛ս «Քյուրտանդիոն», օրաթերթ, Կ. Պոլիս, № 1446:

³ Լ. Ս. Ոսեթկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 29:

ձեռագրի Հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թուականիս Հայոց ՉԾԳ (1305). և ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Եղնկայի Տէր Ներսէս եպիսկոպոսի, որ վախճանեցաւ ի սմին ամի: Որոյ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած որ է տէր ամենայնի: Եվ թողցէ զյանցանս սորա՝ զգաղտնի և զհայտնի»¹:

Տեր Ներսեսին հաջորդել է Տեր Սարգիսը, ըստ երևույթին Ներսեսի ազգականը, ուրեմն Սարգիս արքեպիսկոպոսի թոռան որդին: Գործել է 14-րդ դարի առաջին տասնամյակում:

Այս բոլորը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ եկեղեցական իշխանությունը Եկեղյաց գավառում երկար ժամանակ ժառանգաբար մնացել է միևնույն գերդաստանի ձեռքին:

Իսկ աշխարհական իշխանությունը:

Է. Բաղդասարյանը «Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13–15-րդ դարերում» չահեկան հողվածում փորձում է ապացուցել, թե Երզնկայում հայկական իշխանությունը գոյատևել է մինչև 15-րդ դարը:

Տարակուսելի է այս հարցադրումը:

Նա բերում է Թորոս Տարոնացու կողմից գրված Հետևյալ վկայությունը. «Պարոնն զիւր քաղաքն ձգեց, մինչ ի Բարերդ գնաց չափառ» և դրանից եզրակացնում է. «Հասկանալի է, որ այստեղ ակնարկվող Պարոնը չէր կարող Երզնկայի սովորական երևելիներից մեկը լինել, այլապես կնշվեր նրա անունը, այնինչ տաղի հեղինակի համար դրա անհրաժեշտությունը չի եղել, որովհետև նա ակնարկում է Եկեղյաց իշխանին, որի ով լինելը առանց անունը տալու էլ պարզ է եղել ժամանակակիցների համար»²:

Բանն այն է, որ ակնարկվող Պարոնը ոչ միայն կարող էր Երզնկայի սովորական երևելիներից մեկը լինել, այլ երևելի էլ չլինել, լինել Թորոս Տարոնացու բարեկամներից մեկը, քանի որ հենց այդ տարիներին Պարոնը գործածվում էր նաև որպես սովորական անուն: Հր. Աճառյանի մոտ Պարոն անձնանվան մոտ կարդում ենք. «Իբրև անձնանուն ամենահին Հիշատակությունը ԺԳ դարից է»³:

Է. Բաղդասարյանը բերում է չափածո մի այլ Հիշատակարան, որի մեջ Երզնկայի երևելիներից մեկը՝ Սուլթուշահը կոչվում է իշխան: Գրիչն այս մարդուն տալիս է արդեն այնպիսի տիտղոսներ, որ կասկած չեն թողնում թե նա եղել է իշխան. խնդրում է հիշել «Զիշխանն

¹ Նույնը, էջ 31–32:

² Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

³ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 233:

գլուխ բարեպաշտից զՀայկազնի դարձ մեծից, զՍուրբուշահ ծնունդ հրաշից, որ ետ պատուել զԱւետարանս՝ հալալ յընչից, ի յիշատակ իւր ծնողաց՝ այլև գարմից»¹:

Նման մի քանի այլ փաստեր էլ կան, որոնք ցույց են տալիս թե իսկապես Երզնկայում 14-րդ դարի վերջերին ապրել են մարդիկ, մեծահարուստներ, որոնց տրվել է իշխան տիտղոսը:

Բայց ո՞վ է տվել: Տվել են Երզնկայի Հայ Հոգևորականութան ներկայացուցիչները, որոնց մտայնությունն էին արտահայտում գրիչները: Այդ իշխանների լիազորությունները հեռու չեն գնացել հարկեր հավաքելուց, ժողովրդի հուզումները չափավորելուց, նրանց կարգ ու կանոնի մեջ պահելուց, առաջադրանքներ, որոնց համար նրանք անշուշտ վարձատրվել են բուն իշխողների կողմից: Հեռու ենք այն մտքից, որ նրանք գործել են իրենց ժողովրդի դեմ, բայց երբեք էլ չեն կարողացել կատարել այն, ինչ անում էին Տեր Սարգիսն ու պարոն Հովհաննեսը:

Ի վերջո՝ նման լիազորություններ, արտոնություններ Հայերին տրվել են օսմանյան տիրակալության ամբողջ շրջանում էլ, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերին, այն տարբերությամբ, որ արտոնություններ ունեցողները կոչվել են ոչ թե իշխաններ, այլ՝ ամիրաներ: Բայց կարո՞ղ ենք ասել, որ Ակնա Հարստության զգալի մասն իրենց ձեռքը վերցրած, Կ. Պոլսում նույնպես վիթխարի կապիտալների տեր դարձած ամիրանները քաղաքական իրավունքներով օժտված մարդիկ են եղել:

14-րդ դարի կեսերից Երզնկայում հիշատակված Հայ իշխանների լիազորությունները հարկեր հավաքելու աստիճանից այն կողմ չեն անցել: Ապացույց՝ որ պարոն Հովհաննեսի և Տեր Սարգսի սպանությունից առաջ բոլոր հիշատակարաններում ձեռագրեր արտագրողները հոգևոր պետի կողքին հիշատակել են նաև աշխարհիկ իշխանավորին, տվյալ դեպքում՝ Հովհաննես իշխանին, նրան վերագրելով հաճախ ոչ միայն Երզնկայի փառքը, այլև համարելով «Փրկիչ քրիստոնեից»:

¹ Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երզնկայի վանքերի մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն:

ա) Արևմտահայ մամուլում տպագրվել են մի քանի տասնյակ հոդվածներ: Դրանցից առավել փաստալիցներն ու արժեքավորներն են Դ. Հակոբյանի «Վանորայք Երզնկայի» հոդվածաշարը «Բյուզանդիոն» թերթի 1897 թ. համարներում, Տ. Պալյանի հոդվածաշարը այդ նույն թերթի 1902–1904 թթ. մի շարք համարներում, Ս. Ամատյանի «Եկեղյաց գավառ. Վանորայք» հոդվածաշարը «Արևելյան մամուլ» ամսագրի 1890 թ. համարներում և այլն: Առանձին հոդվածներ են տպագրվել նաև «Բյուրակն», «Մասիս», «Ծաղիկ» և այլ պարբերականներում:

բ) Երզնկայի վանքերի մասին առատ տվյալներ ենք գտնում ձեռագրերի հիշատակարաններում: Հիշատակենք Հ. Տաչյանի «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա» ստվարածավալ աշխատասիրությունը (Վիեննա, 1895), Լ. Սաչկյանի հրատարակած ԺԴ և ԺԵ դարերի հիշատակարանների մի քանի հատորները (Երևան, 1950, 1955, 1958, 1967), Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի «Ժէ դարի հիշատակարաններ» (Երևան, 1974, 1978, 1984), ինչպես նաև Երուսաղեմի, Վենետիկի, Ջմմառի վանքերի և այլ վայրերի ձեռագրերի նկարագրություններն ու հիշատակարանները պարունակող մեկ տասնյակից ավելի հատորներ:

գ) Երզնկայի վանքերի մասին իրենց աշխատություններում հիշատակում են առանձին պատմաբաններ, ճանապարհորդներ, բանահավաքներ, երբեմն թոռուցիկ տղերով, երբեմն հանգամանորեն: Հիշենք Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբարը», Պ. Նաթանյանի «Արտուր Հայաստանին», Կ. Ղազանճյանի «Սառն նամակները», Գ. Տեր-Վարդանյանի «Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր», Հ. Գյուրտյանի «Երիզա և Եկեղյաց գավառ» գրքերը և այլն:

դ) Գրվել են ամփոփ հետազոտություններ, որոնց մեջ ամենից ծավալունն ու փաստալիցը Հ. Ոսկյանի «Բարձր Հայքի վանքերը» աշխատությունն էրգնկային նվիրված գլուխն է: Գ. Սյուրմենյանն էլ իր «Երգնկա» գրքում նկարագրել է 14 վանք, յուրաքանչյուրի մասին խոսելով շատ համառոտ:

Սրանցից մի քանիսի վկայությունները բացառիկ արժեք են ներկայացնում, քանի որ հեղինակներն անձամբ շրջագայել են վանքերում, տեսել, գրի առել բնորոշ տվյալները, անգամ ձեռագրերից արտագրել որոշ հիշատակարաններ: Այդպիսի հավաստի տեղեկատվություններ են հաղորդում Տ. Պալյանը, Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը: Մյուսները Հիմնականում օգտվել են տպագիր գրականությունից:

Շատ հարցեր, կապված Երգնկայի վանքերի հիմնադրման ժամանակաշրջանի, միաբանների քանակի, վանքերի մշակութային դերի մասին, այնուամենայնիվ սպառիչ պատասխան չեն ստացել մինչև օրս:

Մեզ համար էլ դժվար պիտի լինի այդ հարցերի պատասխանը տալը: Փորձելու ենք առկա նյութի սահմանում ծանոթացնել Երգնկայի վանքերը ըստ նրանց կատարած կրթական, մատենագրական դերի, հասարակական կյանքում ունեցած կշռի: Ուսումնասիրողների մեծ մասը հայկական վանքերի մասին գրելիս անտեսել են նրանց հասարակական, քաղաքական դերը ժողովրդի գոյատևման համար մղված պայքարում, մինչդեռ Հայ եկեղեցին պետականագուրկ մեր ժողովրդի կյանքում կատարել է խոշոր դեր ոչ միայն նրա մտավոր զարգացման, այլև քաղաքական կյանքի ղեկավարման գործում: Մեր կաթողիկոսները, պատրիարքները, հոգևոր առաջնորդները հաճախ են ուղղություն տվել օտար նվաճումների դեմ մղվող պայքարին: Հիշենք Ներսես Աշտարակեցուն, Ֆոնուզի Բարդուղիմեոս վարդապետին և ուրիշներին: Նրանք կոչ են արել զինված պայքարի, իրենք էլ մասնակցել են կռիվներին:

Երգնկայի վանքերից մի քանիսը նույնպես, դժվարին պայմաններում դարձել են յուրահատուկ ամրոցներ և շնորհիվ իրենց անառիկ դիրքի՝ փրկել են հազարավոր մարդկանց կյանքը:

Վերջապես Հայ լուսավորչական եկեղեցին մեծ դեր է կատարել օտարամուտ այն գաղափարախոսությունների դեմ մղվող պայքարում, որոնց նպատակն է եղել դավանաբանական հակամարտություններով բաժան-բաժան անել Հայերին և թուլացնել նրանց պաշտպանական ուժը, ենթարկել օտար պետություններին, ինչպես արել են երկար դարերի ընթացքում Հոռոմի գործակալները:

Երզնկայի վանքերի մասին խոսելիս՝ չենք կարող անտեսել նման կարևոր հարցեր:

Վանքերը մի ուրիշ պատճառով էլ ժողովրդին կապել են իրենց հետ: Մարդիկ ոչ միայն աղոթել են իրենց հոգու փրկութեան համար, այլև վանահայրերից, վարդապետներից խնդրել առողջութուն տալ, բուժել զանազան հիվանդություններից:

Հայտնի է, որ այդ դարերում պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում չի եղել աշխարհական մարմինների հսկողությունը ենթակա որևէ հիվանդանոց: Հիվանդությունների բուժման միակ եղանակը եղել է տնային բժշկությունը: Հեքիմներին, ժողովրդական բուժակներին է վստահվել բժշկի դերը: Մեկ էլ հույսը դրվել է վանքերի վրա:

Այստեղ էլ, անշուշտ, մեծ դեր է կատարել ոչ միայն Ավետարաններ կարդալը, սաղմոսներ ասելը, այլև ուխտագնացությունների օղափոխություն օգուտը, բուսական դեղերի օգտագործումը, որոնց հնուտ են եղել շատ վարդապետներ:

Երզնկայի վանքերից մի քանիսը խոր անցյալում ունեցել են հիվանդանոցային հարկաբաժիններ, որտեղ բուժվել են մարդիկ հենց բուսական դեղերի քսուկների միջոցով: Վանքերից մի քանիսի անուններն էլ վկայում են, որ եղել են բուժական կենտրոններ, ինչպես «Անարծաթ բժշկաց վանքը», «Ակնջի վանքը» և այլն: Երզնկայի վանքերի անցյալում ունեցած բուժական դերին անդրադարձել է Կ. Ղազանճյանը մոտ 100 տարի առաջ հրատարակած գրքում, ասելով. «Կանգուն մնացած վանքերն ալ շեղած են իրենց նպատակեն և եղած են լոկ ուխտատեղիներ. կամ ավելի ճիշտ ըսելով՝ զբոսավայրեր: Ո՞ւր մնաց վանորեից մեջի հիվանդանոցները, ո՞ւր մնաց անկեկանոցները»¹:

Գոյություն են ունեցել ոչ միայն վանքեր, որտեղ վանականներն ապրել են յուրահատուկ համայնական կյանքով, այլև քարայրներ, որտեղ աղոթել են կյանքից «խոտված» մարդիկ՝ ճգնավորներ, որոնց թիվն էլ բավականաչափ մեծ է եղել Եկեղյաց գավառում:

Նրանք հիմնականում սնվել են բուսականությամբ և չրջակա գյուղերից բարեպաշտ մարդկանց բերած համեստ ուտելիքով, որոնք հաճախ ընդունել են առանց բերողներին երևալու, որպեսզի չմեղանչեն իրենց աչքերով:

Որոշ ճգնավորներ ունեցել են կրթական, մշակութային գործունեություն, աճեցրել են աշակերտներ, իրենց համար զբաղմունք դարձրել ձեռագրեր արտագրելը:

¹ Կ. Ս. Ղազանճյան, Ոստն նամակներ, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 21:

Մեր մատենագրության մեջ հիշվում է Գառնիկ ձգնավորը, որի անունով հետագայում գործել է համանուն վանքը, Տաճրակ և ձղնի գյուղերի արանքում: Գրիգոր Գարանաղցին վկայում է, որ Սեպուհ լեռան ստորոտի քարայրներում ապրել են նման ձգնավորներ, որոնցից մեկը՝ Պարոնը, եղել է իր ուսուցիչը:

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի թիվը հասցնում է 34-ի: Անշուշտ իրականում այդ թիվը շատ ավելի մեծ է եղել: Ժամանակի ամենակուլ ժանիքը սրբել տարել է շատ վանքեր, եկեղեցիներ, փլատակների տակ թողել ուրիշներ, որոնց հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Այդ ավերներին նպաստել է Երզնկայի աշխարհագրական դիրքը՝ քարի պակասը, որի պատճառով չենքերը շատ հաճախ չինվել են փայտից կամ հում աղյուսից: Իսկ եթե եղել են քարաչեն, ապա դրանք քանդել են քրդերն ու թուրքերը, քարերը տարել, օգտագործել են իրենց տների, մարագների համար:

Բայց այն, ինչ մնացել էր մինչև 19-րդ դարի վերջերը, ինքնին բավական նյութ կարող է տալ հետազոտողներին և մղել նրանց հանելու ուշագրավ եզրակացություններ: Եվ դա պետք է կատարվի, քանի որ դարավերջին եղածն էլ, որի մասին գրավոր տեղեկություններ են պահպանվել, քանդվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ու նրանից հետո, երբ թուրքիայում պետական քաղաքականություն դարձավ հայկական մշակույթի հետքերի խպառ բնաջնջումը: Այդ քաղաքականությունը այժմ էլ տարվում է ամենայն խստությունը և հետևողականությամբ: Ապացույց՝ էրզրումի մասին թուրքերեն լեզվով լույս տեսած մի գիրք, որը թերթողը չի կարող իմանալ, թե էրզրումում առհասարակ հայեր ապրե՞լ են¹: Նույնը պիտի լինի Երզնկայի դեպքում:

Վերջապես բնությունն էլ դաժան է վարվել մեր վանքերի հետ: Այն ինչ չի կարողացել կատարել օտար ասպատակողը՝ արել է երկրաշարժը, որը տևական բնույթ է կրել Եկեղյաց գավառում, ինչպես պիտի տեսնենք հետագա էջերում:

Եթե ունենք վկայություններ, թե եղել են այնպիսի երկրաշարժեր, որոնք մի քանի ժամում, հաճախ մի քանի րոպեում հողին են հավասարեցրել մեծ բնակավայրեր, խլել մինչև 30.000 մարդու կյանք, անշուշտ նման երկրաշարժերը պիտի երկրազնդի երեսից սրբեին նաև վանքեր, եկեղեցիներ, դրանք առնեին երկրաշարժից բացված խորխորատների մեջ ու փակեին ընդմիջտ մարդկություն աչքից:

Անցնենք վանքերին:

¹ Erzurum Tarihi, Anitlari, Kitabeleri, Istanbul, 1936.

2. ԱՎԱԳ ՎԱՆՔ

Երզնկայի տասնյակ վանքերի մեջ իր մշակութային գործունեության կշիռով բացառիկ տեղ է գրավում Ավագ վանքը, որ կոչվել է նաև ս. Թաղեի, ըստ երևույթին նրան խոր հնություն վերագրելու հասկանալի նպատակով, քանի որ հին ձեռագրերի հիշատակարաններում այդ անվանը չենք հանդիպում: Վանքն ունեցել է «քարուկիր երկու սքանչելի, վեհաշուք տաճարներ՝ հանուն ս. Աստվածածնի և ս. Առաքելոց»¹:

Այսպես թե այնպես Ավագ վանքը մոտ հազար տարվա հնություն ունեցող մի կենտրոն է եղել: Որոշ անցյալից եկել հասել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում միշտ նույն կշիռը չի ունեցել. մերթ եղել է սովորական աղոթատեղի, մերթ կրթական, գրչագրական կենտրոն, մինչև անգամ արժանանալով «համալսարան» հորջորջման: Մերթ հեռու վայրերից մարդիկ այնտեղ են գնացել ուսում ստանալու, մերթ տեղի միաբաններն են ամեն ինչ թողել, կամ մի քանի ձեռագիր վերցրած՝ փախել ուրիշ վայրեր, ազատվելու համար բարբարոսական հարձակումներից, կոտորածներից:

Ավագ վանքը կառուցված է եղել Սեպուհ լեռան լանջերին, Երզնկայից յոթ ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ ու հովասուն վայրում, շրջապատված ծառ ու ծաղիկով, սաղարթախիտ անտառներով, օժտված սառնորակ աղբյուրներով ու գլգլան առվակներով, առավելություններ, որոնց շնորհիվ դարեր շարունակ պահել է սիրված ուխտատեղի լինելու առավելությունը:

Գ. Սյուրմենյանն իր գրքում զետեղել է մի նկար, կատարված 1906 թվականին մի ուխտագնացության ժամանակ: Հարյուրավոր մարդկանց ներկայությունն այդ լուսանկարում, այն էլ համիդյան բռնապետության ամենախստագույն տարիներին, երբ հայերի համախմբումը որևէ վայրում դիտվում էր քաղաքական խմորումների արտահայտություն, ցույց է տալիս այն մեծ հետաքրքրությունը, որ եղել է այս ուխտատեղիի նկատմամբ:

Ե՞րբ է կառուցվել: Ս. Էփրեկյանն անգամ փորձել է հիմնադրման թվականը որոշել և համարում է մեր թվարկության 35-րդ տարին, կապելով Թաղեոս առաքյալի քարոզչության հետ: Իհարկե սա զիտական հիմք չունի: Նրա հնությունը մինչև առաջին դարերը տա-

¹ Գ. Հակոբյանց, Սեպուհ լեռան սրբավայրերը, տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1901, № 7-8, էջ 364:

նելու համար վանահայրերը որոնել ու գտել են նույնքան միամիտ մի ապացույց էլ: Դա Ավագ վանքի սեփականությունը եղող նշանավոր Դեղթափն է, որի շուրջ անգամ մամուլում աղմուկ է բարձրացվել, նկարն էլ տպագրվել է պոլսահայ տարեցույցներից մեկում:

«Դեղթափը փոքր ձևով մը մեծությամբ, գոգաձև, բոլորակ, հակինթյա երկնագույն քար մըն էր,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որուն վրա նկարված էին Հոսմի կայսեր ու կայսրուհիի նկարները... Ավանդաբար կպատմվեր, թե Տրդատ թագավոր քրիստոնեությունն ընդունելեն վերջ Հոռովմա կայսեր տված իր այցելության առթիվ Կոստանդինոս կայսեր կողմն նվեր ստացած է զայն: Անոր վրա, նկարներուն տակը գտնված կայսեր ստորագրությունը կհաստատե այդ պարագան: Ան որպես մասունք կպահվեր մասնավոր թաքստոցի մը մեջ: ... Այդ քարը Թեղթափ կկոչվեր անոր համար, որ բուժիչ հանգամանք ուներ»¹:

Որ Դեղթափը հնագիտական արժեք է ներկայացրել՝ կասկածից վեր է, բայց ամենևին չի կարող որոշել վանքի հիմնադրման ժամանակը: Ի վերջո կարող էր Կ. Պոլսից բերված լինել շատ ուշ ժամանակներում:

Ուստի դուրս գանք ավանդությունների արահետներից ու դիմենք գիտական, վավերական փաստերին: Այդպիսի փաստեր մեզ կարող են տալ վիմական արձանագրություններն ու մատենագրական հիշատակությունները:

Ավագ վանքի հնագույն արձանագրությունը 15-րդ դարից ետ չի գնում՝ երկրաչարժերի պատճառով հաճախ հիմնահատակ կործանված լինելով: Նրա մատուռներից մեկի վրա կա մի քար, որը կրում է ՋԹ (1459) թվականը և կառուցող վարպետի անունը՝ Հովհաննես:

Բարեբախտաբար ձեռագիր մատյանները մեզ ետ են տանում մինչև 12-րդ դարի կեսերը:

Հնագույն վկայությունը, որին հանդիպում ենք, վերաբերում է 1200 թվականին: Այդ տարում Ավագ վանքում գրվել է երկու ձեռագիր: Երկուսի գրիչներն էլ կոչվում են Վարդան: Հնարավոր է, որ տարբեր մարդիկ լինեն:

Ձեռագրերից մեկը մի Ավետարան է, որի հիշատակարանում ժամանակի հոգևոր առաջնորդ է հիշվում Տեր Սարգիսը: Հ. Քյուրտյանը ենթադրում է, թե պետք է լինի հետագայում հռչակված Տեր Սարգիս արքեպիսկոպոսի պապը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 86:

Մյուս ձեռագիրը այն նշանավոր «Ճառընտիրն» է, որ գիտական աշխարհին հայտնի է «Մշո ճառընտիր» անունով և հանդիսանում է հայ գրչագրական արվեստի փառքերից մեկը, աշխարհում պահպող բազմահազար հայ ձեռագրերից ամենամեծը: Գրիչն է Վարդան Կարնեցին, ծաղկողը՝ Ստեփանոսը: Օգտագործված նյութը՝ մագաղաթը, պատրաստվել է 600 արջառի և երինջի կաշվից: Արտագրման աշխատանքը տևել է երեք տարի:

Այս «Ճառընտիրը» բացառիկ արժեք է ներկայացնում նաև բովանդակությամբ: Պարունակում է ավելի քան 300 միավոր նյութ՝ ճառեր, վարքեր, վկայություններ, պատմական երկեր, ներբողներ, որոնցից մի քանիսին հանդիպում ենք միայն այդ ձեռագրում: Նյութեր կան Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Պարթևից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Դավիթ փրկիստփայից, Սեբեոսից և ուրիշներից:

«Ճառընտիր»-ը աչքի է ընկնում մանրանկարչական արվեստով. ունի բազմաթիվ գլխազարդեր, լուսանցազարդեր, տերունական նրկարներ:

Ինչո՞ւ է կոչվում «Մշո ճառընտիր», քանի որ գրվել է Երզնկայում:

Բանն այն է, որ այդ նշանավոր ձեռագրին վիճակվել է ծանր ճակատագիր՝ նման հայ ժողովրդի ճակատագրին:

Հաղիվ ավարտված ընդօրինակումը՝ Սեբաստիայի մահմեդական տիրակալը արչավել է դեպի Կարին: Ձեռագրի պատվիրատու Բաբերդի ռես Աստվածատուրը մատյանն անկազմ վիճակում հասցրել է Բաբերդ, բայց այնտեղ Աստվածատուրն սպանվել է թուրքերի կողմից: Ճառընտիրը բաժին է ընկել թուրք դատավորին, որը այն տարել թաքցրել է Նլաթում: Երկու տարի անց՝ 4000 արծաթ դրամով վաճառել է Մշո Առաքելոց վանքին, որը դարձել է ձեռագրի սեփականատերը մինչև Մեծ եղեռնի օրերը, այսինքն՝ 710 տարի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ն. Յա. Մառի հանձնարարությունյամբ ստեղծվել է հատուկ հանձնաժողով, որի նպատակն է եղել թուրք բարբարոսների վայրագություններից փրկել հայկական հնություններն ու ձեռագրերը: Այդ հանձնաժողովը ձեռք է բերել Մշո Առաքելոց վանքի փայտյա նշանավոր դուռը, որն այժմ պահվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում, և վերոհիշյալ «Ճառընտիր»-ի մի մասը: Ձեռք է բերել Բիթլիսում, տեղափոխել Բաբու, Թիֆլիս: Հետագայում՝ երկու մշեցի հայուհիներ ներկայացել են համապատասխան մարմիններին և հանձնել նաև ձեռագրի մյուս կեսը՝ սակայն պակասավոր էջերով:

Ի վերջո բազմաչարչար «Ճառընտիր»-ը տեղափոխվել է Երևան և այժմ հատուկ ցուցափեղկի մեջ վերջնական հանգրվանն է գտել Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Տարիների ընթացքում ձեռք են բերվել նաև պակասավոր էջերից մի քանիսը:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է մի այլ հարց: 600 արջառի ու երինջի կաշվից պատրաստված նման մի հսկա ձեռագիր կարո՞ղ էր գրվել ու նկարագրողվել մի վանքում, որն առնվազն կես դարի գրչագրական փորձ ու մասնագետներ չունենար, չունենար նաև ճոխ գրողարան, տարբեր մասնագիտություններ տեր վանականներ:

Անշուշտ չէր կարող: Ուստի Ավագ վանքի գրչագրական գործունեությունը սկիզբը ամենևին էլ չենք կարող համարել 1200 թվականը:

Շարունակենք: Հաջորդ տարի, այսինքն՝ 1201 թվականին, Ավագ վանքում ավարտվել է մի այլ Ավետարանի արտագրությունը, որի գրիչն է Ղազարը: Նույն թվին մի Ավետարան էլ արտագրել է Ստեփանոսը:

1227 թ. գրված «Հարանց վարքի» հիշատակարանից երևում է, որ այդ տասնամյակներում Ավագ վանքը եղել է մտավոր կարևորագույն կենտրոն՝ ամբողջ Եկեղյաց գավառում: Այդ հիշատակարանում հանդիպում ենք մի շարք անունների, որոնցից Ստեփանոսը, Պողոսը, Հովհաննը համարվում են «առաջնորդք սուրբ ուխտիս Աւագ վանացս», Կարապետը, Ղազարը, Ներսեսը՝ ձեռագիր արտագրողներ: Վանքն էլ կոչվում է «գերադրական սուրբ մենաստան, զարդարեալ գեղեցկաչէն սրբանաւք և սպասիւք պատուականօք»¹:

Մատենագրական հետագա վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ավագ վանքը կրթական, մշակութային առաջատար դերը պահել է ավելի քան 300 տարի, մինչև 15-րդ դարի վերջին տասնամյակը:

Երզնկայի նշանավոր մարդկանցից առաջինը, որը սովորել է Ավագ վանքում, իսկ հետագայում եղել նրա առաջնորդը և մեծապես նրա պատեղ վանքի բարգավաճմանը, Մովսես Երզնկացին է: Քահանա է օծվել այնտեղ, 1293–1295 թթ. եղել է վանքի գործուն միաբաններից: Նա մեկնել է Կիլիկիա, կատարելագործել ուսումը Գևորգ Լամբրոնացու մոտ: Վերջինիս մահից հետո՝ 1301 թվին, իր հետ վերցրած գեղագիր մի Ավետարան, նաև իր արտագրած Աստվածաշունչը և այլ ձեռագրեր, վերադարձել է Ավագ վանք՝ վերանորոգչական լուրջ ծրագրերով, ըստ երևույթին կազմված Կիլիկիայում արքայական ընտանիքի օժանդակությամբ: Հնարավոր է ենթադրել, որ նրա Կիլիկիա մեկնումը եղել է Երզնկայի հոգևոր իշխանությունների հանձնարարությամբ ու նյութական միջոցներով:

¹ «Տաթև», տարեցույց, Հալեպ, 1930, էջ 198:

Մովսեսը հետագայում, 1307 թ. կրկին մեկնել է Կիլիկիա, վերադարձից հետո կարգի բերել Ավագ վանքը, կառուցել նոր մասնաբաժիններ, աղոթատեղիներ, տաղավարներ, «Հաստահեղուս վիճօք կառոյց ի յանապատս Մօրն լուսոյ ի դուռն ս. Աստուածածինն և ս. Կարապետին, և այլոց պիտոյից հարկաւորաց ի հանգիստ և ի վայելս ժառանգաւորաց սրբոյն եկեղեցւոյ և այսոցից մենաստանաց»¹:

Այս աշխատանքների շնորհիվ նրա համբավը դուրս է եկել վանքի շրջանակից. «տարածեցաւ ընդ տիեզերս, յորս բազմութիւն ժողովեալ միանձանց կրօնաւորաց և սրբազան կուսակրօն քահանայից և սիրողաց ուսմանց աստուածայնոց վարժից վարդապետութեանց և լցաւ վայրս այս արամբ աստուածայնովք՝ ի փառս և ի պատիւ համայնիցս մեր լուսաւորչի և հօր, և յուրախութիւն և ցնծութիւն Հայաստանեայցս սեռի, յորում տեղւոջ իբր ի նաւահանգիստ դիմեալք ամենեցունց՝ ի դանազանից ծփելոց ալեաց խաղաղանան և ոմանք ի ցաւոց պէսպէս ախտակրելոց իբրև առ հանուրց բժիշկ և առողջարար եկեալ անժամայն հանդիպէին բժշկութեան»²:

1330-ական թվականների կեսերից վանքի առաջնորդն է եղել Կիրակոս վարդապետը: Նրա անունը որպես առաջնորդ հիշվում է մինչև 1372 թվականը: Կամ այն է, որ վանքում այդ տասնամյակներում գործել են երկու Կիրակոսներ, կամ՝ այս մեկը պաշտոնավարել է երկար տարիներ:

Կիրակոս վարդապետին հաջորդել է Գևորգ Երզնկացին, որ նույնպես ունեցել է բեղուն գործունեություն:

1374 թ. Երզնկա են եկել Հովհան Որոտնեցին և նրա հավատարիմ աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին:

Կա կարծիք, որ Որոտնեցին ու Տաթևացին նկատելի աշխուժություն են մտցրել վանքի մտավոր կյանքում, դաստիարակել են Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած աշակերտների, զարկ տվել ձեռագրերի արտագրություն գործին:

1386 թ. Որոտնեցին մեկնել է իր հայրենիքը՝ Սյունիք և այնտեղ էլ վախճանվել: Գրիգոր Տաթևացին 1373 թ. գրած մի հիշատակարանում Որոտնեցուն՝ իր ուսուցչին, տալիս է այնպիսի բնութագրումներ, որոնք կասկած չեն թողնում վայելած մեծ հեղինակություն մասին՝ աշակերտների շրջանում: Նա Որոտնեցուն համարում է «ժրաջան և տիեզերալույս մեծ բարունապետ ... որ եղև լուսաւորիչ

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 257:
² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 509:

երկրորդ հայկազեան ազգիս և որպէս զքաջ ... կրթեալ երկամբք ի մամուլս գիտութեան»¹;

Հ. Քյուրտյանը գրում է թե Որոտնեցին և Տաթևացին Երուսաղեմից դառնալուց հետո Ավագ վանքում հաստատել են իրենց «մեծահամբավ և արդյունավոր համալսարանը»:

Հովհաննես Որոտնեցու մեկնումից հետո նրա գործը շարունակել է Գրիգոր Տաթևացին: Դասակից աշակերտների թվում են եղել Գևորգ Երզնկացին, Սարգիս և Հակոբ Ղրիմեցիները, որոնք բոլորն էլ ունեցել են մատենագրական և կրթական լայն գործունեություն: Սարգիսն ու Հակոբը նաև զբաղվել են գրչագրությունամբ, մինչդեռ Գևորգ Երզնկացին աչքի ընկնող դեմք է եղել վանքում որպես մանկավարժ և մատենագիր: Եղել է «քաջ հոետոր», պայքարել հերետիկոսությունից դեմ: Եղել է վանքի համալսարանի տնօրենը: Նա Ավագ վանքում գործել է մինչև 1412 թվականը, կարճ ժամանակ Կապոսի վանքում պաշտոնավարելուց հետո:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող բեղմնավոր գրիչներից Արիստակեսը 1408 թ. «Մանրուսմունք»-ի հիշատակարանում հետևյալ ուշագրավ տողերն է թողել. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ էր հարմարած առաջին երաժշտապետացն սուրբ ուխտին Արքայազնոյն, զոր էր բազում աշխատութեամբ օրըստօրէ աւուրն դասն գրած, լի ամենայն արհեստիւ, զոր առեալ զնոյն օրինակեցի ձեռամբ իմոյ՝ անխմաստ գրչի և յոյժ մեղապարտի Արիստակիսի, ի մեծափառ և ի հռչակաւոր անապատիս որ կոչի Աւագ վանք, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին, և սրբոյ Կարապետին և սրբոց Առաքելոցն, և ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս գերիմաստ քաջ հոետորին և տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգեա բազմերախտ սուրբ հաւրն իմոյ և վարժապետին: Զոր... Պարծանք հայոց ազգիս եղև»²:

Նույն Արիստակես գրիչը 1412 թ. արտագրել է մի ձեռագիր «ի մեծափառ անապատին, որ կոչի Աւագ վանք», Սաչատուր գրիչը՝ 1415 թ.՝ մի «Հարանց վարք», Մարգարեն՝ 1432-ին՝ Ավետարան, Սիմոն արեղան՝ 1439-ին՝ մեծ «Հայսմավուրք» և այլն: Վերջինիս հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ տարիներին վանքի առաջնորդն է եղել Մարտիրոս վարդապետը, որ նույնպես ունեցել է մեծ թվով աշակերտներ, ինչպես՝ Գրիգոր արեղան, որ եղել է «դասագլուխ», Մկրտիչ արեղան, «որ շատ աշխատեցաւ յրդորդելն», Մարտիրոս և Ներսես արեղաները, նաև մի այլ Մարտիրոս, մի Հակոբ և այլն:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ 508:

² Նույն տեղում, էջ 88:

Այսպիսով Ավագ վանքի կրթական, մանկավարժական գործունեությունը մենք հասցրինք մինչև 15-րդ դարի կեսերը, երբ վանքը մի նոր փայլուն շրջան է սկսել շնորհիվ Հովհաննես Համչենցու առաջնորդությունից:

Ստեփանոս գրիչը թողել է չափածո ընդարձակ մի հիշատակարան, որից լրիվ գաղափար ենք կազմում Ավագ վանքի այս նոր շրջանի մասին, որն իսկապես ունեցել է միջնադարյան Հայաստանի Համալսարաններին հատուկ համբավ:

Ստեփանոսն իր հիշատակարանի հենց սկզբում Համչենցու ղեկավարած կրթական հաստատությունը կոչում է լսարան, այսինքն՝ համալսարան, իսկ նրա ղեկավարին՝ «քաջ ըրբունի», «պարծանք հայ ազգի»:

Նա տալիս է քսանից ավելի անդամների անունները, մի քանիսի զբաղեցրած պաշտոնը, նրանց որտեղացի լինելը և այլն: Այդ թվարկումներից իմանում ենք թե մասնագիտությունների, արհեստների անունները և թե պատմական Հայաստանի այն տարածքը, որտեղից աչակերտներ է ունեցել Համչենցին:

Բերենք մի քանի հատված Ստեփանոս գրիչի հիշատակարանից: Առաջարկում է, աղերսում հիշել հետևյալներին.

*«Եւ զվարդապետն գովելի, զԱստուածատուրն Զերմացի,
Որ ջերմեռանդ սիրով վառի, ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի,
Զեպիսկոպոսս մեր արհի, զտէր Մարգինն ցանկալի,
Վերադիտող Եզնկալի, և Եկեղեցան գաւառի,
Եւ ընդ նմին Համակարգի, զտէր Գրիգորս բաղձալի...
Զտէր Աբրահամ հեզ և բարի, Զտէր Մարգարենն առաքինի,
Եւ զփակակալս առաքինի, Զտէր Յակոբ քաջ և արի...
Զտէր Առաքել Եզրնկացի, և Զտէր Ներսէս Բաղիշեցի,
Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի, և այլք ի վարումն երաժշտի...
Նախ զԳրիգոր Կաֆայեցի, զսպասաւոր տեառն բանի,
Այլ և զԺողովող այս մատենի, Տէրն տացէ իւր վարձ բարի,
Այլ և զԵղբայրս իմ ցանկալի՝ զտէր Կարապետ սիրող բարի,
Ի Տիրիկոյ քաղաքացի մեզ օգտակար և կարելի...
Զտէր Մատթէոս Սեբաստացի՝ վարս ստացեալ երկնաւորի...
Այլ և զՆերսէսն Հաղբատացի, զՆիկողայոսն Պոնտացի...
Եւ զԱնդրեասն Պոնտացի, և զՊաչատուրն Եզնկացի,
Զփոքրիկ Ներսէս Տիրիկեցի, և զՅոհանէս նոյն գաւառի...»¹:*

¹ Լ. Ս. Նաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ, Երևան, 1958, էջ 207-209:

Եվ այսպես բազում այլ անուններ, մարդիկ, որոնք Ավագ վանքում աշխատել են տասնյակ տարիներ: Ուշագրավ է հիշատակագրի հեղինակի հետևյալ ընդհանուր բնութագիրը.

**Ի սոցանէ որ թուեցի, ոմանք արև են և արփի,
Ոմանք լուսինք, պարք աստեղի¹:**

Իր ազգականներին նույնպես մեկ առ մեկ թվարկելուց հետո հիշատակարանն ավարտում է՝ խնդրելով, որ իր համար էլ մարդիկ աղոթեն: Թվականն է ԶԺԳ (1464):

Ստեփանոս գրչի հիշատակարանը լուրջ խորհրդածությունների տեղի տվող փաստաթուղթ է, որ մեզ մի պահ տեղափոխում է 15-րդ դարի հայկական վանքերից մեկը և մեկ առ մեկ բաց անելով խցերի դռները, ցույց է տալիս նրա միաբանների մեղավաճան աշխատանքը:

Ստեփանոսի հիշատակած անուններից ու փաստերից երևում է, որ այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող մարդկանց թիվն անցնում էր հարյուրից: Նա խոստովանում է, որ շատ արեղանների չի թվարկում, մի քանիսին էլ հիշում է ըստ նրանց պաշտոնի, ինչպես «գտնտեսն ծերունի», «գգործաւորքն որ կան աստի» և այլն:

Ուշադրություն գրավող երևույթներից մեկն էլ այն է, որ տասից ավելի քաղաքներից եկած և այնտեղ աշխատող կամ սովորող մարդկանց մեջ երզնկացիները մեծ թիվ չեն կազմում. ավելի քիչ են, քան տիվրիկցիները, տրապիզոնցիները:

Գարձյալ Ստեփանոս գրիչից իմանում ենք, որ «տիրոջ բանը» քարոզողներից Գրիգոր Կաֆայեցին նաև եղել է ծաղկող և Ստեփանոսի արտագրած ձեռագիրն էլ է ծաղկել:

Պիտի ափսոսալ, որ հիշատակագիրը շատ ավելի խոսել է «տիրոջ բանը» քարոզողների, այսինքն՝ կրոնական առարկաներ դասավանդողների մասին, քան այլ առարկաներ, բայց հենց այն հանգամանքը, որ նա այդ վանքում հիշում է ծաղկողների, կազմողների, երաժիշտների, ցույց է տալիս վանքի ուսումնական ծրագրի լայն ընդգրկումը:

1480-ական թվականներին այնտեղ եռուն գործունեություն է ունեցել Առաքել գրիչը: Նրա ընդօրինակած մի «Մաշտոցը» (1481) այժմ պահվում է Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում: Նույն տարում նրա ընդօրինակած «Շարակնոցն» էլ գտնվում է Զմմառի վանքում: 1483 թվին ընդօրինակել է մի այլ «Շարակնոց», 1484 թվին՝ մի Ավետարան:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ, էջ 209:

Ուշագրավ է նույն Առաքելի 1487 թ. Ավագ վանքում արտագրած «Շարակնոց»-ի հիշատակարանի բովանդակությունը: Այստեղ Առաքելը ոչ այնքան հոգացել է վարդապետների, միաբանների, նաև իր հոգու փրկություն, մաքրություն մասին, որքան իր արտագրած ձեռագիրը խնամքով պահելու:

Ի միջի այլոց նա գրում է. «Աղաչեմ զձեզ՝ քահանայք և սարկաւազ և ըռայիս և ամենայն ժողովուրդք՝ մեծ և փոքր, լաւ պահեցէք ի կաթիլքէ, ի յաղոյ և ի գողէ: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ՝ մի ոք իշխեսցէ գրաւ զնել կամ ծախել կամ գողանալ, կամ ուլ յանդգնի՝ զխաչհանուացն առցէ և զմասն Ուղայի. և ամենայն սրբոց անիծեալ լինի, ուլ որ խնամ չտանի»¹:

Առաքել գրիչը մի «Շարակնոց» էլ արտագրել է 1488 թվին նույն վանքում, հիշելով վանքի առաջնորդ Հովհաննեսին և ընթացող շովհաննեսին:

Վերջապես՝ այս նույն Առաքելը մի այլ Ավետարան արտագրել է 1491 թվականին, որի հիշատակարանից երևում է, որ բավականաչափ ծերացել է, աչքերը տկարացել են, ինչպես երևում է հետևյալ տողերից. «Եւ այլ աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան և սխալանաց, զի կար մեր այս էր»²:

Դրանից երեք տարի հետո Ավագ վանքում արտագրված Ավետարանի հիշատակարանում որպես գրիչ արդեն հանդիպում ենք ուրիշ անվան՝ Գրիգորին:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում գործել են նաև այլ գրիչներ, որոնցից երկուսը՝ Հովհաննեսն ու Հայրապետը արտագրել են մի «Շարակնոց»: Սկսել է Հովհաննեսը, հասցրել մինչև «Ուաչին կարգը», վախճանվել է: Սրա գործը շարունակել է Հայրապետը, ձեռագիրն ավարտել 1496 թվականին:

Կա կարծիք, թե 1489 թ. վանքի միաբանները տեղափոխվել են Կապոսի վանքը և այնտեղ են շարունակել իրենց կրթական ու մատենագրական աշխատանքը: Բայց վերևում մեր բերած փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանից հետո առնվազն մեկ տասնամյակ շարունակվել է Ավագ վանքի գործունեությունը, կամ հիշյալ տեղափոխությունը տեղի է ունեցել 1490-ական թվականների վերջերին: Գուցե և միաբանների մի մասը մնացել է: Իրական փաստ է, որ հաջորդ՝ 16-րդ դարում գրեթե դադարել է Ավագ վանքի մտավոր բեղուն գործու-

¹ Լ. Ս. Ուաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, Երևան, 1967, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 179:

նեությունը: Դա մոտավորապես գուգադիպել է Հովհաննես Համ-
չենցու մահվան տարվան՝ 1497 թվականին:

Դրանից հետո Ավագ վանքում գրված ձեռագրերի հազվադեպ
ենք հանդիպում: Միակ վավերական փաստը հաջորդ 16-րդ դարից
այն է, որ Մաղաքիա Դերջանցին է հաղորդում: Դերջանի Փողձա
գյուղում ծնված, Գրիգոր Մչեցու մոտ ուսած այս մարդը 16-րդ դարի
առաջին կեսին նկատելի գործունեություն է ունեցել Երզնկայում,
մասնավորապես Ավագ վանքում: Նրա գրած ընդարձակ մի հիշա-
տակարանից երևում է, որ 1530-ական թվականներին եղել է Ավագ
վանքի վանահայրը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հի-
շատակարանի այն տողերը, որոնք վերաբերում են Ավագ վանքին:
Թվարկելով այլ վայրերում կատարած իր շինարարական աշխա-
տանքները, Մաղաքիա Դերջանցին գրում է. «Եւ ապա զԱւագ վանաց
հարավային ժամատունն սրբաքարեր և վերի սեղանատեղն և Աչար-
տախ և երկու խուց և քարեա ամբարն և երկու էգի»:

Մաղաքիա Դերջանցին մի այլ ավելի կարևոր գործ էլ է կատա-
րել: Նա «ի թուին ՋՀԹ (1530) մեկնել է Կ. Պոլիս, տեղի հայ հոգևո-
րական պետերի աջակցությամբ ներկայացել է սուլթան Սուլեյման
I Կանունիին և հաջողաբար կամախի և Ավագ վանքի եպիսկոպո-
սություն հարկը 12.000 ոսկուց իջեցնել 6000-ի:

Դերջանցին չի աշխատել գլուխ գովել, շատ բան չի գրել, գրածի
համար էլ ներողություն է խնդրել, որ «հպարտացել է», բայց փաստ
է նաև այն, որ սուլթանին չի ներկայացել միայն հարկերը թեթևաց-
նելու խնդրանքով, այլ ունեցել է ավելի կարևոր ծրագիր: Նա կա-
րողացել է սուլթանի հատուկ հրովարտակով դադարեցնել տալ ման-
կաժողովը Դերջանից և Բաբերդից: Հ. Աճառյանն ասում է թե նա
այդ բանը կատարել է 1545 թվին¹: Մենք կարծում ենք, որ կատարել
է «ի թուին ՋՀԹ-ին», այսինքն՝ 1530 թվին:

Մաղաքիա Դերջանցին թվարկում է նաև իր աշակերտներին՝ Կա-
րապետ, Մեսրոպ, Եղիա, Սարգիս և Թադեոս, մի բան, որ ցույց է տա-
լիս անշուշտ նաև նրա կրթական, մանկավարժական գործունեու-
թյունը: Մեզ հայտնի չէ թե Մաղաքիա Դերջանցին մինչև երբ է
գործել Ավագ վանքում:

Քիչ տեղեկություններ ունենք նաև 17-րդ դարի վերաբերյալ: Ինչ
որ գիտենք, այն էլ հիմնականում պարտական ենք Գրիգոր Դարա-
նաղցուն, որը 17-րդ դարի առաջին քառորդում, այսինքն՝ Չալալիների
ասպատակությունների տարիներին եղել է Կ. Պոլսում, բայց այցելել
է Երզնկա և բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 175:

Կամախեսցին ողբալի փիճակում է տեսել Երզնկայի աղոթատեղիները. Սեպուհ լեռան լանջերին և ստորոտներում գտնվող վանքերը դադարած են եղել կրթական, գրչագրական կենտրոններ լինելուց: Վերածվել էին ծուլանոցների, փախստականների կացարանների: Անշուշտ, Ավագ վանքը բացառություն էր կարող կազմել:

Դարանաղջու վկայությունը՝ 1610-ական թվականներին Ավագ վանքի վանահայրն է եղել Վարդան եպիսկոպոսը: Այնտեղ գործել է նաև Հակոբ ձգնիկը, Հայտնի Պարոն ձգնավորի աշակերտը:

Վերջապես Դարանաղջին պատմում է, որ իր ժամանակներում Կ. Պոլսից Ոսկան անունով մի արեղա, որ հետո դարձել է վարդապետ, գնացել է Ավագ վանքը, որտեղ առաջնորդ Վարդան եպիսկոպոսը շատ է ժան գնով նրան է վաճառել մի Աստվածաշունչ: Հասկացող մի հոգևորական Կամախ քաղաքից, տեսել է այդ ձեռագիրը նրա մոտ և հայտնել բոլորին, որոնց օժանդակությունը վերադարձվել է արեղայի վճարած 35 դուրուչը ու Աստվածաշունչը պահել են քաղաքում¹:

Ավագ վանքի հետագա՝ մասնավորապես 18-րդ դարի, ճակատագրի մասին գրեթե ոչինչ չգիտենք: Ամենայն հավանականությամբ զբաղվել է հիմնականում կրթական աշխատանքով: Գրիգոր Դարանաղջին ասում է թե այնտեղ 17-րդ դարի սկզբներին եղել է Հարուստ գրադարան: 19-րդ դարի կեսերին այդ վանքը նկարագրողները նույնն են հաստատում: Վերջապես մինչև 1915 թ. աղետավոր Տաճին վանքի ամենից թանկագին հարստությունը կազմող համբավավոր Դեղթափի առկայությունն էլ այնտեղ՝ վկայում է միաբանություն գոյությունը:

«Ավագ վանքը,- գրում է Հ. Ոսկյանը,- մինչև Մեծ եղեռնը կանգուն էր, թեև ժամանակին հարվածներուն ենթարկված և վնասված: Ունեցած է մատենադարան, ընդարձակ հոգեր, մրգեղենի պարտեզ, լայնատարած անտառ և տասը գյուղ»²:

Իսկ որ նշանավոր Դեղթափ քարը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը եղել է վանքում, վկայում է 1914 թ. տպագրված մի տարեցույց, որտեղ այդ քարի նկարի տակ կարդում ենք. «Այս հնությունը կգտնվի հիմա Ավագ վանքի վանապետ Պրոխորոնյանց գերդաստանի ձեռքը»³:

¹ Գրիգոր Դարանաղջի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 433:

² Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 24:

³ «Տարեցույց. 1914», Ազգային ուսանողներու միության խնամակալություն, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 215:

Մի այլ աղբյուրից էլ գիտենք, որ «Երկար ատեն այս վանքին վանահայրությունն ու պաշտպանությունը ստանձնած է Պրոխորոնյան ընտանիքը»¹:

Իսկ թե Պրոխորոնյան ընտանիքը ինչ է եղել, ուր է տարվել կամ վաճառվել այն մասունքը, որը դարերի ընթացքում եղել էր Հարյուր Հազարավոր ուխտավորների պաշտամունքի առարկան, պատմությունը դժվար թե կարողանա արձանագրել:

3. ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ԿԱՄ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ՎԱՆՔ

Երզնկայի գավառում Գրիգոր Լուսավորչի անունով մի քանի վանքեր կան, որոնց հետ Հիշատակվող «Հայրապետի», «Չարչարանաց» կամ «Տատասկի» անունները հաճախ առիթ են տվել շփոթելու գրանք միմյանց հետ:

Փորձելու ենք Հիշյալ վանքերի մասին խոսել՝ հիմնականում իրազեկ աղբյուրների վրա հենվելով:

Ավելի քան Հարյուր տարի առաջ Լուսավորչի կամ Հայրապետի վանքը այցելած Կ. Ղազանճյանը գրել է. «Հայրապետ ս. Լուսավորչի վանք, համանուն գյուղեն մեկ մղոն հեռու, յարևմուտս քաղաքին, ունի մի փոքր մատուռ, շինյալ 561 թվականին, կես ավերակ և վերջին տարիներս նորոգյալ սակավ ինչ. ուխտատեղի հայոց և եկեղեցի՝ Հայրապետի գյուղի հայ բնակչաց»²:

Ապա Ղազանճյանը պատմում է վանքի հիմնադրման հետ կապված մի ավանդություն, որի համաձայն՝ Նիկիայում գումարված Տիեզերական ժողովի օրերին՝ Գրիգոր Լուսավորիչը ծերացած լինելով, չի մասնակցել և իր կողմից որպես ներկայացուցիչ ուղարկել է որդիներին՝ Վրթանեսին և Արիստակեսին, որոնք «Հավատո հանգանակը» իրենց հետ բերել են Հայաստան և Լուսավորչին գտել են Հիշյալ վայրում, հանձնել նրան: Գրիգոր Լուսավորիչը կարդացել է և հաստատել: Դրանից հետո է որ այն ընդունվել է Հայոց եկեղեցու կողմից:

«Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանը» վանքի տեղագրություն մասին գրում է. «Կամախի (Բարձր Հայք) մեջ, Ավագ վանքեն կամ Ս. Լուսավորչա անապատեն երեք ժամ հեռու, արևմտյան հյուսիս, Սեպուհ լեռան գրեթե արգանդի մեջ շինված: Ս. Գրիգոր Լուսա-

¹ «Միոն», ամսագիր, 1927, էջ 213:

² Կ. Ս. Ղազանճյան, Ոսոն նամակներ, էջ 26:

վորչի մարմինն այստեղ թաղված ըլլալուն, կկոչվի նաև Հանգիստ Լուսավորչա վանք, ինչպես նաև Մանյա այր Սեպհո: Վանքս ունի սեփական անտառ մը գրեթե կես ժամու շրջապատով, հինգ կամ վեց գյուղեր, իբրև թեմ»¹:

Գ. Սյուրմենյանը, որ նույնպես անձամբ եղել է Երզնկայի վանքերում ուխտագնացութեամբ, հետևյալ տեղեկություններն է տալիս ս. Լուսավորչի վանքի մասին. «Այս ալ կգտնվեր Սեպուհի ստորոտը և վեհ ու բարձր դիրք մը ուներ: Վանքին տակը ավերակներ կային, զոր Տրդատա բերդ կանվանեին: Ան ատենոք Տրդատ թագավորի ճգնարանը եղած է: Այդ վայրին մեջ կգտնվեր վանքին Լուսաղբյուրը, ուրկե կսկսեր ու դեպի հեռուները կտարածվեր հսկայածավալ անտառ մը: Լուսաղբյուրեն քիչ մը վար, մեջտեղեն երկուքի բաժնված ահագին ժայռ մը կար, ըստ ավանդութեան՝ որպես թե Տրդատ թագավոր սուրի մեկ հարվածով կհսած է զայն: Վանքին հարավ-արև-վելյան ժայռերու գլխուն Հոփսիմե և Մարիամ քար ըսված երկու նվիրական այրեր կային: Առաջինը Հոփսիմե կույսին ճգնարանն է եղած, ուր հավատացյալները մոմ կվառեին, ուխտ կընեին: Իսկ երկրորդը խոռոչ մըն էր, որուն առաստաղը խոնավ ըլլալով՝ ջուրը կհավաքվեր ու կաթիլ կաթիլ վար կթափվեր: Այդ կաթիլներեն որու գլխուն որ իյնար, ան բախտավոր կհամարվեր. «մուրազին պիտի հասնի» կըսվեր: ... Եկեղեցիին ճիշտ քովը, հյուսիսային կողմին վրա շատ անուշ ու շատ առատ ջուր մը կար, որ Բարեհամ կկոչվեր: Ըստ Ներսես Շնորհալիի վկայութեան՝ այս ջուրը Լուսավորչի հրաշքով բխած է»²:

«Միայն այնքանը կարելի է ստուգապես ըսել,- գրում է Հ. Ոսկյանը,- թե ԺԲ դարուն արդեն չինված էր և ԺԳ-ԺԴ դարերուն իր փթթումի շրջանը կրողորներ»: Հայտնի է 1201 թ. այնտեղ գրված մի ձեռագիր, որի գրիչն է Ղազար վարդապետը³:

Ամենայն հավանականութեամբ Ավագ և Լուսավորչի վանքերը գրչագրական կենտրոններ դառնալուց հետո մրցել են միմյանց հետ, սակայն միշտ առավելությունը պահել է Ավագ վանքը:

Անկախ այն բանից, թե որքան է վավերական Կ. Ղազանճյանի հիշատակած 561 թվականը, Լուսավորչի անունը կրող մի սրբատեղի հնագույն դարերից կարող էր իրեն գրավել բազմահազար երիզացի ուխտավորների: Հին շինությունները կարող էին քանդվել, նորերը կառուցվել, սակայն տեղը պիտի մնար սրբագործված:

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 113:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 88:

³ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 18-19:

Մատենագրական առաջին հիշատակությունը ս. Լուսավորչի վանքի մասին, վերաբերում է 1201 թվականին, երբ այնտեղ գրվել է մի Ավետարան Ղազար գրիչի ձեռքով: Ուրեմն պետք է որ գրչագրական արվեստը հիշյալ վանքում զարգացած լիներ առնվազն մի քանի տասնյակ տարի առաջ, այսինքն՝ 12-րդ դարի վերջերից:

13–14-րդ դարերը եղել են ս. Լուսավորիչ վանքի ծաղկման շրջանը: Այդ դարերից մեզ հասած ձեռագրերի թվի քիչ լինելը հակառակը չի կարող ապացուցել, քանի որ հետագա դարերի բնական աղետները, քաղաքական իրադարձությունները հազարավոր ձեռագրեր են սրբել-տարել, անհետ կորցրել:

Թվարկենք վավերական փաստերից մի քանիսը:

Լուսավորչի վանքում մի Ավետարան արտագրվել է 1207 թվին, մեկն էլ 1224 թվին: Առաջինի գրիչ Հովհաննեսը «Հիչեսջիք»-ների մեջ թվարկում է տասնյակ անուններ՝ Բարսեղ, Մարտիրոս, Մխիթար, Հովհաննես, Ներսես և այլն: Մի քանի նոր անուններ էլ հանդիպում ենք երկրորդ ձեռագրի հիշատակարանում՝ Պետրոս, Սարգիս և այլն: Դժբախտաբար գրիչները չեն հիշատակում այդ մարդկանց պաշտոնները, հաճախ նաև կոչումները, սակայն տարակույսից վեր է, որ նրանց մեծ մասը եղել են վանքի միաբանները:

Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ էլ մատենագրական աշխատանքը թուլացել է 1240–1270-ական թվականներին, աշխուժացել հաջորդ տասնամյակում, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը հետաքրքրությունը մեծացել էր Եկեղյաց գավառի նկատմամբ:

Բայց 1291 թ. Լուսավորչի վանքը ենթարկվել է հարձակման. միաբանները թողել փախել են տարբեր վայրեր, հասել մինչև Արևելյան Հայաստան, մինչև Անի:

1291 թ. Ահարոն Գրիգոր վարդապետի համար գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ի թուին Չո (1291), ի հայրապետութեան տեան Ստեփաննոսի եւ ի թագաւորութեան բարեպաշտին Հեթմոյ եղև կատարումն գրոյս ի դուռն Սուրբ Լուսավորչիս գերեզմանին: ... Նուաստ եւ անարժան սպասաւորս բանի Ահարոն մականունն Գրիգոր կոչեցեալ, ստացայ զգիրքս զայս, որ է Քերական և արուեստ գրադարձի եւ համառատ կանոնք, երկու դիտաւորութեամբ, մի՛ զի ընթերցեալ աւգտեցայց ի սմանէ, վասն որոյ եւ խոշորագիծ ետու գրել ի ձերութեան ժամանակի, եւ երկրորդ զի յիշելոյ պատճառ լիցի մեզ ի մարմնաւոր կենացս»¹:

¹ Ս. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 664:

Բայց ահա մի այլ վկայություն, որից պարզվում է թե նույն վանքում, նույն Ահարոնի համար գրված «Մեկնութիւն Ղուկասու» երկի ընդօրինակությունն սկսվել է այնտեղ, ավարտվել Անիում՝ ս. Լուսավորիչ վանքի վրա կատարված հարձակման հետևանքով. «Սկիզբն եղև գրոյս այս այսմիկ ի յեկեղեաց գաւառն եւ ի Դարանաղեաց լեռն ի յերկնահանգոյն անապատն, որ յանուն ս. Լուսաւորչին ս. Գրիգոր կոչի... Եւ այլ գրեցաւ ի մայրաքաղաքն Եջնկա, բայց կատարումն ոչ ել, զի այլազգիք մահմետականք ասպատակեցին ի գաւառն ի քառասնորդաց պահոցն երկրորդ շաբաթուն եւ բազում քրիստոնեայս՝ եկեղեցականս եւ աշխարհականս նահատակեցին եւ յանխնայ եւ անողորմ սրակոտոր արարին եւ զայլսն գերի վարեցին եւ սաստիկ եւ անհնարին ահ եւ երկիւղ եւ տագնապ եւ խռովութիւն եղև բնակչաց քաղաքին եւ որպէս յոլովք ցրուեցան ի քաղաքացեացն ընդ ամենայն կողմանք, նոյնպէս եւ մեք մազապուրծ եղեալ բազում տառապանաւք եւ աշխատութեամբ դիմեալ յարևելից կողմն եւ խընամբ ողորմութեանն Աստուծոյ առաջնորդեալ հասոյց զմեզ յԱնի քաղաքս եւ աստ եղև կատարումն գրոցս շնորաւք եւ աւգնականութեամբ Աստուծոյ, ի թուականիս Հայոց ՁԽԱ (1292) ի Մարերի Ժ եւ ի հոկտեմբերի ԺԳ, ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան վարդապետի Ահարոնի՝ մականուն Գրիգոր կոչեցեալ, ոչ բովանդակ գիրքս, այլ սակաւ թղթերն ի վերջն...»¹:

Հ. Քյուրտյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե հիշատակարանում նշված հարձակումը «հավանաբար տեղական-ավատական հանգամանք ունեցած է»², և ոչ քաղաքական լուրջ իրադարձություն, բայց նման դեպքերում վանքերի միաբանները սովորաբար թաքնվել են որևէ ապահով տեղ և փորձանքն անցնելուց հետո իսկույն վերադարձել են, մինչդեռ ներկա դեպքում մարդիկ մինչև Անի են հասել: Դրանով հանդերձ կան վավերական փաստեր, որ Լուսավորչի վանքն այդ ասպատակությունից հետո չի դադարեցրել իր գործունեությունը երկար ժամանակով: Միաբանների գեթ մի մասը Հաջորդ տարիներին վերադարձել են, չարունակել մատենագրական աշխատանքը: Այսպես, 1295 թ. Ստեփաննոս քահանան այնտեղ գրել է մի Պատարագի մեկնություն, «Ի մէջ երկուց գաւառաց Եկեղեաց և Դարանաղեաց, ի հռչակաւոր մենաստանս որ ս. Գրիգոր կոչեցեալ, առ դամբարանի սրբոյն Լուսաւորչին մերոյ»³: Նշանակալից է նաև վանքին տրված

¹ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 672:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 144-145:

³ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 763:

«Հռչակաւոր մենաստան» գնահատականը, որ անշուշտ վկայում է նրա ծաղկուն վիճակում լինելը:

Գրանից 15 տարի հետո, այն է 1310 թ. այնտեղ գրվել է մի Ավետարան:

Վերջապես՝ 1291 թվին Երիզայից Անի փախած, ձեռագրի շարունակութունն այնտեղ գրել տվող Ահարոնն էլ ոչ թե վախճանվել է Անիում, այլ Լուսավորչի վանքում, 1316 թվին, ինչպես երևում է հետևյալ հիշատակարանից. «Ի թուին ՉԿԵ (1316) յաւգոստոս ԺԸ... յայսմ աւուր եղև վախճան Ահարոն վարդապետին և եղաւ ի լեբինն Սեպուհ ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին մերձ ի Մանէ այրն...»¹:

Հետագայում ս. Լուսավորչի վանքը շարունակել է կրթական և գրչագրական գործունեությունը, արտագրվել են կամ գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Հիշվում են Գրիգոր, Հովհաննես, Ղազար, Սարգիս և այլ գրիչների անունները: Այսպես՝ 1373 թվին գրվել է մի Ավետարան Հովհաննես Որոտնեցու հրամանով, 1381 թվին՝ Եսայի և Պողոսի թղթերը, 1383 թվին՝ մի Նոր Կտակարան:

Դժբախտաբար առաջին դարերի առաջնորդների անունները մեզ չեն հասել: 1442 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ ժամանակ Լուսավորչի վանքի առաջնորդն է եղել Բարսեղ եպիսկոպոսը, որն ունեցել է բավականաչափ մեծ թվով միաբաններ:

Գրանից երեք տարի հետո գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում էլ կարդում ենք. «Գրեցաւ ... և ոսկով զարդարեցաւ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ սուտանուն արեղայի Յովհաննիսի ի մէջ երկուց գաւառաց Եկեղեաց և Դարանաղեաց, առ դամբարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիս և սուրբ Փրկչիս, ի լեառն Սեպհոյ, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Բարսղի և ի վարդապետութեան քաջ բարունուոյն Յովհաննէսի և գրոց աշակերտաց նորին տէր Աբրահամին և Մարտիրոսին և Աստուածատրին և Աւետիքին և գալեօք պատեալ ձերունին զտէր Թորոսն և զՅովհաննէս փակակալն, զՍարգիս Ապահունեցին, զԳիրգոր Համէնցին և զՀայրապետն և զայլ միաբան սուրբ ուխտիս՝ զմեծ և զփոքր յիշեալիք»²:

Գիտենք նաև, որ Բարսեղին հաջորդել է Մատթեոս կրոնավորը, որի առաջնորդութեան շրջանում 15-րդ դարի կեսերին, մշակութային կյանքը նոր թափ է ստացել վանքում: Ձեռագրերում արդեն հորջորջ-

¹ «Հանդես ամսօրյա», ամսագիր, Վիեննա, 1948, էջ 549:

² Լ. Ս. Սաջիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 589:

վում է «ի հռչակավոր անապատն Սուրբ Լուսավորչին», ինչ որ ենթադրել է տալիս, թե մրցել է Ավագ վանքի հետ:

Մի գրիչ 1464 թվին վանքի առաջնորդ է հիշում ոչ թե Մատթեոսին, այլ Ստեփանոսին: Նշանակում է Մատթեոսը հազիվ մեկ տասնամյակ է ղեկավարել վանքը: Այդ շրջանում արտագրված ձեռագրերի մեջ տեսնում ենք մի քանի Ավետարան, Աստվածաշունչ, «Ճաշոց», «Մաշտոց», «Շարակնոց», «Գանձարան», «Մանրուսմունք» և այլն:

Բարձր դասի կանանց ու տղամարդկանց կողմից վանքին տրված նվերներն էլ վկայում են Լուսավորչի անապատի հեղինակություն մեծացումը այդ տասնամյակներում: Օրինակ Գամալ խաթունը նվիրել է մի թանջիրա (կաթսա), տիկին Գոհարը՝ մի արտ, մի ուրիշը՝ արծաթ դրամ և այլն:

16-րդ դարից պահպանվել են մի քանի ձեռագրեր, որոնք պարունակում են արժեքավոր տեղեկություններ Լուսավորչի վանքի գրչագրական գործունեության մասին, նաև այն դժվարությունների, պայմանների մասին, որոնց մատնված են եղել միաբանները:

1512 թ. գրված մի «Շարակնոցի» հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ փծուն գրչի Յովանէս եպիսկոպոսի ի գաւառս Դարանաղեաց որ ասի Կամախ, ի յոտս Սեպուհ լեռոն՝ մերձ առ սուրբ գերեզմանին մեր Լուսավորչին և այլ ամենայն սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ, ի թուարբրութեանս հայկազեան տումարի ԶԿԱ (1512) ի մարտ ամսոյ ի Ժ. եղև աւարտ գրոյս այսմիկ: Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զղասս սրբասնեալ քահանայիցդ, որք տեսանէք զսա, յիշեսջիք յաղաւթս ձեր զտէր Ներսէսն՝ զուսուցիչն իմ, և զՅովանէս վարդապետն և զԱբրահամ վարդապետն, այլ և զգրիս ծանուցողն զԱւետիք վարդապետն և զիս զմեղաւք լցեալս և յուղիղ ճանապարհէ հեռացեալս, զձրող սորա, և զՍաշատուր արեղան, որ զմեր պէտքն և զկարիքն հոգայր անձանձիր և զսարկաւազն մեր զՂարիպճան որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորէր մեզ...»¹:

Մեր բերած փաստերը վերաբերում էին Լուսավորչի վանքի գրչագրական աշխատանքին: Տարակույսից վեր է, որ ունեցել է նաև կրթական, մանկավարժական գործունեություն:

Մովսես Երզնկացու, Կիրակոս վարդապետի, Գրիգոր Դարանաղցու և Պարոն ձգնավորի ուսուցչական աշխատանքը այնտեղ՝ վկայում է որ նրանք ունեցել են շատ աշակերտներ, ուսուցանել են տարբեր առարկաներ:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1948, էջ 553:

Նշանակալից է Գրիգոր Դարանաղցու կապը այս վանքի հետ: Նա այնտեղ աշակերտել է Պարոն ճգնավորին, ապա՝ բաբերդցի Սրապիոնին: Այնտեղ է ավարտել վանահոր՝ Հակոբ եպիսկոպոսի համար իր սկսած Կանոնագրքի արտագրությունը: Ցանկացել է հեռանալ վանքից, սակայն այնքան սիրված է եղել վանահոր և մի քանի միաբանների կողմից, որ չեն թողել, թեև չի լսել և ի վերջո մեկնել է Բաբերդ՝ «արտասուքը աչքերին»: Պարզվում է, որ վանքում եղել են նաև արկածախնդիր, տգետ հոգևորականներ, որոնց հետ աշխատելը հաճելի չի եղել Դարանաղցուն: Այդպիսի մարդկանցից է եղել Տիգրանակերտցի Մելիքսեղեկ Հերիսան, որ չի իմացել եկեղեցական պատմություն, բայց սնամեջ քարոզներ է կարդացել ու ծիծաղելի վիճակի մեջ ընկել¹:

18-րդ դարի վերջերին ս. Լուսավորչի վանքի վանահայրն է եղել Կարապետ վարդապետը, որը կոչվել է ճոռճոռ:

Ինչպես Ավագ վանքը, ս. Լուսավորչի անապատն էլ իր գոյությունը շարունակել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

4. ԹԻԼԻ ԿԱՄ ԶՈՒՆՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՎԱՆՔ

Երզնկայի հնագույն վանքերից է: Գտնվում է քաղաքից արևմուտք, երեք մղոն հեռավորության վրա:

Թիլ անվան ծագման մասին կան տարբեր կարծիքներ, որոնք գիտական հիմք չունեն, պարզ են թաղարություններ են: Այդ անունով ավաններ, գյուղեր կան Հայաստանի տարբեր կողմերում, ինչպես Բալուի, Տիգրանակերտի, Չարսանջակի, Կիլիկիայի տարածքներում: Հ. Հյուբշմանը, անդրադառնալով Թիլ բառի ծագմանը և հիշատակելով մի քանի Թիլեր, այն էլ պատմական Հայաստանի միմյանցից շատ հեռու վայրերում, ասում է թե հնարավոր էր այդ բառը կապել ասորերեն tell-բլուր բառի հետ, եթե Հայաստանի այդքան տարբեր վայրերում չհանդիպեինք Թիլ տեղանվան: «Հավանական չէ որ, - գրում է նա, - Արևմտյան Հայաստանի մեջ այսպես տարածված անուն մը ասորական ծագում ունենա»²: Հյուբշմանը նաև ասում է թե ասորերեն tell բառը հայերենում պիտի տար ոչ թե Թիլ, այլ Թիղ:

Հր. Աճառյանը Թիլ բառը կապում է արաբերեն tall-բլուր, հողաբլուր բառի հետ, վերցված սեմականից: Տարբեր վայրերում գտնվող վերոհիշյալ Թիլ ավանների գտնվելը բլուրների, հողաթումբերի վրա,

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 419-421:

² Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղվո անուններ, էջ 349:

Համենայնդեպս ամենից հավանականը այս ստուգարանությունն են դարձնում: Ուստի մյուսներին չենք անդրադառնում:

Նախորդ գլուխներում առիթ ունեցել ենք ասելու, թե Երզնկայի թիլ ավանը եղել է պաշտամունքի հնագույն կենտրոններից: Ենթադրվում է, թե կառուցվել է Տիգրան Մեծից էլ առաջ: Տիգրանը նույն տեղում կառուցել է մեհյան, շինել բազիլն՝ Աթենասի համար, երբ հունական աստվածությունները մուտք գործեցին Հայաստան: Մովսես Նորենացին, խոսելով այս մասին, գրում է «Տիգրանը... Ոլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անիում, Աթենասինը թիլում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզայում...»¹: Այդ նույն արձանը Ազաթանգեղոսը կոչում է Նանեական և խոսելով Լուսավորչի կողմից նրա կործանման մասին, ասում է. «Քանդէին ղՆանեական պատկերն զստեր Արամազդա ի թիլն ավանի, և զգանձս երկուց մեհնիցն աւար ժողովեաց ի նուէրս սպասու եկեղեցւոյն թողին տեղօքն»²:

Այս բոլորը վկայում է, որ թիլի հեթանոսական տաճարը Անահիտի մեհյանից հետո եղել է ամենից ճոխն ու հայտնին:

Հասկանալի է, որ լայն ժողովրդականություն վայելող պաշտամունքային նման մի կառույց պետք է օգտագործվեր քրիստոնեական եկեղեցու կողմից և նույն տեղում կանգնեցվեր որևէ եկեղեցի կամ վանք, մանավանդ որ կար նաև քանդվածի շինանյութը օգտագործելու տնտեսական նկատառումն էլ:

Մովսես Նորենացին, Բուզանդը և այլ պատմիչներ վկայում են, որ ոչ միայն կառուցվել է նման աղոթատեղի թիլի հեթանոսական տաճարի տեղում, այլև նրան տրվել է բացառիկ կարևորություն: 4-րդ դարում թիլը դարձավ կաթողիկոսական նստավայր: Այնտեղ են ամփոփվել Արիստակես Ա և Ներսես Մեծ կաթողիկոսների և Պապ թագավորի աճյունները:

Այդ վայրում կառուցված եկեղեցիների մեջ ամենահայտնին եղել է Կաթողիկեն, որը, ըստ ավանդության, հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը, բայց ավարտել է Ներսես Մեծը:

Քրիստոնեական այս վանքը ունեցե՞լ է կրթական, մանկավարժական և մատենագրական գործունեություն՝ քիչ բան գիտենք: Բայց որ մինչև 7-րդ դարի սկիզբները գործել է և կործանվել է միայն 639 թ. արաբ զորավար Աբդուլ Ռահիմի արչավանքների օրերին, վավերական փաստ է: Փաստ է նաև այն, որ Աբդուլ Ռահիմը ոչ միայն կործանել է թիլի վանքը, այլև սրի քաշել միաբաններին: Ս. Էփրիկյանի

¹ Մովսես Նորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 147:

² Ազաթանգեղոս, էջ 591:

բառարանում կարդում ենք. «Այնուհետև ազգիս սովորության համեմատ՝ եկեղեցվույն ավերակները կոչված են Հանգուցյալ կամ Հանկած եկեղեցի»¹:

Այսպես են կոչվել այն վանքերը, որոնք խապառ ավերվել են և ծառայել են միայն ուխտագնացության:

Հետագայում Հանկած եկեղեցու տեղում կառուցվեց Թիլի վանքը: 1275 թ. Ներսես կաթողիկոսի նշխարներն այնտեղ հայտնաբերվեց և տեղափոխվեց Երզնկայի Տիրաչեն վանքը: Այդ ժամանակ հիշատակվում է վանքի վանահայրը, որի անունը նույնպես եղել է Ներսես: Այդ գյուտի առիթով Թիլը կրկին դարձել է ուշադրության կենտրոն, Կիլիկիայի Լևոն III թագավորը նվերներ է ուղարկել վանքին:

Ըստ երևույթին Թիլի վանքը դադարել է գործելուց, երբ նույն վայրում հիմնադրվել է Զուխտակ Հայրապետի վանքը: Բայց նույնիսկ որպես վանք դադարելուց հետո ամեն տարի Թիլը Երզնկայի և Եկեղյաց գավառի շատ կողմերից իրեն է գրավել բազմահազար ուխտավորներ: «Արևելյան մամուլ» ամսագրում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ 19-րդ դարավերջին դեռ գոյություն են ունեցել պատմական այդ նշանավոր վանքի փլատակները, որոնք դարձել էին սիրված ուխտատեղի: «Այս հնագույն և ըստ ամենայն հավանականության՝ ձոխագույն մենաստանեն, կարդում ենք այդ հոդվածում, ոչ այլ ինչ կմնա զարդիս, բայց միայն կամարակապ և քարուկիր փոքրիկ մատրան մը կիսափուլ որմերն՝ երկու երեք կանգուն բարձրությամբ: ... Մատրան որմերը խիստ ամրակուռ և անթափանցելի կերպիվ հյուսված են, այնպես որ ժամանակին ամենակեր ձեռքը, որ աննշմարելի ու անհետ ջնջած է այս մեծ ու համբավավոր մենաստանին բոլոր մասերն, չպիտի կարենար վնասել բուն մատրան, եթե մարդոց ձեռքերը հետզհետե չկորզեին նորա քարերը»²:

5. ՏԻՐԱՇԵՆԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Տիրաչենի վանքը նույնպես ունեցել է փառավոր անցյալ և նրա մասին էլ հնարավոր է գրել ընդարձակ:

Մասնավորապես «Նշխարաց գյուտից» հետո Տիրաչենը դարձել է ոչ միայն Եկեղեցաց գավառի, Դերջանի, այլև պատմական Հայաստանի հեռավոր վայրերի, անգամ Արևելյան Հայաստանի համար սիրված ուխտատեղի: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ Մշո ս. Կարապետի

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ րնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 37:

² «Արևելյան մամուլ», ամսագիր, Զմյուռնիա, 1889, էջ 311:

հռչակավոր վանքից հետո ամենից շատ ուխտավորներն գրավող սըր-բավայրերից մեկն է եղել ամբողջ Հայաստանում:

Վանքը հին դարերում կոչվել է Տիրաչեն՝ իբր Տիրան թագավորի կողմից կառուցված լինելու պատճառով: Հետագայում, երբ 1273 թ. հայտնաբերվել և այնտեղ է տեղափոխվել ս. Ներսես Հայրապետի աճյունի մի մասը, անունն էլ դարձել է ս. Ներսես Հայրապետի վանք, թեև ժողովուրդը երկար դարեր հավասարաչափ օգտագործել է նաև Տիրաչեն անունը:

Հենց այն փաստը, որ 13-րդ դարում որոշել են ս. Ներսեսի նըշխարների մի մասը տեղափոխել այստեղ, վկայում է սրբավայրի մեծ կշիռը մյուս վանքերի չարքում և հեղինակությունն ամբողջ երկրում:

Տիրաչենի վանքը գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, քաղաքի հարավակողմում, Մնձուր լեռան ստորոտում, մի լայն ձորի ափին, սարահարթի վրա: Ծրջապատված է եղել հաստ ու ամուր պարիսպներով:

Կրթական գործիչ, բանասեր Ս. Ամատյանը 1870-ական թվականներին այցելել է այդ վանքը և թողել հետևյալ վկայությունը. «Բարձրաթե թանձր պարիսպներն, ընդարձակ բակերն, ժամատունն կամ արտաքին եկեղեցին և բուն տաճարն՝ յուր փոքրիկ այլ կարի վայելուչ շինությունը, կոթողիկեի և վերջապես գեղեցիկ ճարտարությունը ու դրվագոք որ ի նմա, կհիշեցնեն թե վաղեմի ու բուն հայկական տիպ կրող շենք մ է և այցելուն կկարծե գտնվիլ ի խորս Հայաստանի ի Վարազ կամ յԱրագածոտն... Ունի բազմաթիվ հարկեր, ինչպես ամառվան և ձմեռվան հյուրատուններ, մառաններ, խոհանոց, գոմեր, ախոռներ ու երկրագործություն հարմարավոր շինությունք: Տաճարին հարավակողման պատին մեջ կերևի դուռ մը, որ կառաջնորդե անձկագույն մթին ու գիջին անց մը, որ կանվանի Գերեզման ս. Ներսեսի: Արդարև հոն կա, ի ձախակողմն՝ պատին միջև գետեղված՝ տապան մը, որ ունի գրեթե անընթեռնելի արձանագիր, ծածկյալ է շուրջառով և կանթեղ լուցյալ ի վերա»¹:

Այդ նույն տարիներին վանքն ունեցել է եկեղեցական ծխակատարություն համար օգտագործվող կամ որպես դարդ պահվող թանկարժեք իրեր, որոնցից մեկը՝ քանդակազարդ և ոսկեզօծ մի սկիհ, կրել է ՌՃԿԸ թվականը, որ հավասար է 1720 թվականի: Ունեցել է արծաթյա խաչեր, հին ձեռագրեր, բազմաթիվ անոթներ և այլն: «Իբրև միակ ու կարևոր հնություն արժանի է հիշատակել ժամատան փայտե զարմանագործ դուռն, որ ունի ճարտարաչեն քանդակներ,

¹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 430:

կրոնական նկարուց փորագրություններ և երկաթագիր դժվարալույծ արձանագրություն. գործ՝ արժանի ուսումնասիրության՝ վասն քրն-նասեր Հնագիտաց»¹;

Վանքն ունեցել է սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցի, մեծ ու փոքր մի քանի գմբեթներով: Ըստ Գրիգոր Օշականցու, որ անձամբ այցելել է այնտեղ, տաճարի մեջ, «ի ծոց սուրբ սեղանոյն, ընդ աջմէ նորա», արձանագրված է եղել այսպես. «Հիւսեալ պսակղ վարդենի, եղեալ ի գլուխ մերոյ ազգի» (ՌՄՈԶ), այսինքն՝ 1797»:

«Բուն տաճարը,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- կգտնվեր խորը, ներքին մասին մեջ, բոլորովին զատված արտաքին մասին: ... Տաճարին ներքեր կգտնվեր ստորերկրյա նկուղ մը, որուն մեջ կպահվեին թանկագին անոթներ ու հնություններ: Պատերը զարդարված էին հին սրբազան յուզանկարներով, մոմլաթի վրա գծված, որոնց մեջ նշանակալի էր սրբույն Ներսեսի մեծագիր պատկերը, որ դրված էր ավագ սեղանին մեջտեղը, ինչպես նաև փորված հիշատակարան քար մը, պատերեն մեկուն մեջ ղետեղված: Տաճարին մեջ պահված կմնային սուրբին և ուրիշներու մասունքները»²:

Պատմության Համար շատ անհրաժեշտ են նման մանրամասները, քանի որ այլևս ո՛չ երզնկան կա, ո՛չ էլ Տիրաչենի կամ մի այլ վանք:

13-րդ դարում, երբ Տիրաչենի վանքը զարձկ է մտավոր խոշոր կենտրոն, կառուցվել են մասնաշենքեր, հարկարաժիններ, տնտեսական կառույցներ: Այնտեղ կենտրոնացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, տեղում արտագրվել են նոր մատյաններ, «Հայսմավուրքներ», «Ավետարաններ», «Ժամագրքեր» և այլն, մասնավորապես Սարգիս արքեպիսկոպոսի իշխանության շրջանում:

1302 թ. Կարապետ կրոնավորը Ղուկաս քահանայի խնդրանքով արտագրել է մի Ավետարան:

Մի քանի տարի անց՝ 1310 թ. «Գրեցաւ գանձտետրս ընդ Հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս և կենսակիր Սուրբ Նշանիս ի Տիրաչէնն, ձեռամբ Կարապետի»³:

Մի Գանձարան էլ արտագրվել է 1366 թ. Ներսես քահանայի Համար, իսկ 1386 թ.՝ մի ժողովածու:

Աստվածատուրը 1465 թ. նույն վանքում օրինակել է մի Մաշտոց: Թվարկեցինք մի քանի փաստ միայն, այն էլ 14-15-րդ դարերից: Դրանք ցույց են տալիս, որ Տիրաչենը ունեցել է զբազարական բե-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 92-93:

² Նույն տեղում:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, էջ 73-74:

դուն գործունեություն, մանավանդ որ մեզ հասածի տասնապատիկը մատնվել է կորուստի, ինչպես եղել է առհասարակ մեր հարուստ մատենագրություն համար:

Գ. Սյուրմենյանի նկարագրությունից երևում է, որ այնտեղ եղել են նաև բավականաչափ յուղաներկ նկարներ: Թե որ դարի գործեր են եղել, ում վրձինին պատկանել, տեղում են պատրաստվել, թե դրսից են բերվել, չգիտենք: Անշուշտ շատ հին գործեր չպետք է լինեին, բայց որ այդ վանքում գրչագրության կողքին ծաղկել է նաև մանրանկարչությունը, կասկածից վեր է: Այդ է վկայում այն փաստը, որ վանքն ունեցել է քանդակագարդ փորագրություններով դռներ:

Արձանագրությունների մեջ նկարագրված է եղել Հայրապետի մասունքների թիլ ավանից այնտեղ տեղափոխվելու պատմությունը, որի արտագրության մեկ օրինակը 19-րդ դարի վերջերին ուղարկված է եղել Կ. Պոլսի պատրիարքին ու մի քանի թերթերի խմբագրությունների՝ Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանի բացատրական խոսքով: Վերջինս մի օրինակ էլ ուղարկել է էջմիածնի կաթողիկոսին:

Սակավ տեղեկություններ են հասել մեզ Տիրաչենի վանքի կրթական գործունեության, նրա միաբանների կատարած աշխատանքի մասին:

Կրթություն ստացած, քահանայացած բոլոր մարդիկ չեն որ նշանավոր դեմքեր են եղել, գրական-մանկավարժական հետքեր են թողել: Բայց այն մի քանի անուններն էլ, որ ավանդվել են ու փոխանցվել հետագա սերունդներին, ցույց են տալիս, թե այս վանքն ինչպիսի մեծ տեղ է գրավել Եկեղյաց գավառի մտավոր կրթական կյանքում: Այնտեղ են սովորել Մխիթար և Կոստանդին Երզնկացիները:

Տիրաչենի վանքում ուսած Գրիգոր Երզնկացին գրում է. «Եւ զի ծննդեամբ է ի յերկրէն Ուրբերդոյ, ի գաւառէն Յաղման կոչեցեալ և մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց, և անդ սնեալ ի մեծահոջակ վանքն Տիրաչէն, և այդ ուսեալ որպէս ասացի և կրօնաւորեալ. իսկ յետոյ ի գալ վարդապետին Մովսիսի ի Կիլիկիոյ՝ բազում գրենօք, յորդորեալ և առեալ զմեզ բնակեցաք ի Դարանաղեաց գաւառն՝ ի լեռն Սուրբ մեծ Լուսաւորչին մերոյ՝ յամս վեց»¹:

Ահա մի այլ վկայություն.

«Ես Յովհաննէս կոչեցայ յաստիճան քահանայութեան և ձեռնադրեցա ի տէր Գրիգորէ յարհիսկոպոսէ՝ վերադիտողի Եկեղեաց գաւառի, յորդոյ պարոն Պեկթամուրին, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա, և զհարազատ եղբայրն իւր զպարոն Յովաննէս և զպարոն Պեկ-

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 263:

Թամուրն զաստուածապարզև զաւակն իւր. . ի թվ. ՊԽ (1391) ի Նաւասարդի ԺԳ և ղեկտեմբերի ԻԶ, ի տաւնի մեծ մարգարէին Դաւթի և սուրբ Առաքելոյն Յակորայ, ընդ Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին և սուրբ Ստեփանոս Նախավկային և նշխարաց սրբոյն Ներսէսի: Եղև ձեռնադրութիւնս մեր ի վանքս Տիրաչէն կոչեցեալ»¹:

Գրիգոր Դարանաղցին բացատիկ ոգևորութեամբ է խոսում Պետրոս Կարկառեցու մասին, որը որպէս Երզնկայի առաջնորդ երկու տարի նստել է Տիրաչենի վանքում «որ զուլից կատաղութեան ժամանակին էր, որ զայն կողմանց վանօրայք թալանեցին և զամենայն սրբութիւնքն՝ զխաչերն, զշուրջառնին և զամենայն կահք սրբութեանցն»²:

Կասկածից վեր է, որ Տիրաչենի վանքն իր մշակութային, կրթական կենտրոնի և սրբատեղիի դերը պահել է երկար դարեր, մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիները:

1880-ական թվականներին Երզնկայի Հոգևոր առաջնորդն է եղել Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքայանը: Նա Տիրաչենում հիմնել է գիշերօթիկ վարժարան, որի համար կառուցվել է հատուկ շէնք՝ վանքի արևելյան կողմին:

«Դպրոցն ուներ երկար նրբանցք մը 25-30 մահճակալնոց ննջարան մը, սերտարան, դասարաններ և այլն»:

Ինչպէս նշանավոր նման շատ վանքեր, Տիրաչենն էլ ունեցել է գիշերային կացարաններ՝ ուխտավորների համար, կառուցված պարբայի երկայնքով: Անշուշտ ուխտագնացութիւնները կատարվելով գերազանցապէս ամառային ամիսներին, ժողովուրդը մեծ մասամբ ապրել է պարսպից դուրս, վրանների տակ, սակայն, դրանով հանդերձ, փակ կացարանները միշտ էլ լիքն են եղել, ինչպէս պատմում են այդ ուխտագնացութիւններին մասնակցած մարդիկ: Կացարանները եղել են ղեպի բակը նայող երկհարկանի հարմարավետ խցիկներ: Դրանց կողքին էլ եղել է վանատունն իր ստորաբաժանումներով:

«Եկեղեցվո ու վանատան միջև և արտաքին մեծ դրան դիմաց քարուկիր մեծ ավազան մը կար,- գրում է Սյուրմենյանը,- եկեղեցվո ետևի կողմը և անոր կից կգտնվեին մառան, մթերանոց, շտեմարաններ: Վանքը ուներ ընդարձակ գավիթ մը»³:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, էջ 593-594:

² Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 352:

³ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 93:

Թե Տիրաշենի վանքն ինչպիսի հեղինակություն է ունեցել անգամ 19-րդ դարի կեսերին, երևում է այն փաստից, որ եղել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ուշադրություն ատարկան: Ներսես պատրիարք Վարժապետյանը, որ մեծ հույսեր է փայփայել 1877-1878 թթ. ուսթուրքական պատերազմի օրերին՝ ապագա Հայաստանի ինքնավարության համար, և ծրագրեր էր կազմում Երզնկան, էրզրումը կենտրոններ դարձնելու, 1883 թ. 150 օսմանյան ոսկի է նվիրել Երզնկայի այս վանքում նոր շենքեր կառուցելու համար:

Վանքը հիմնական եկամուտն ստացել է ուխտավորներից և այցելու հավատացյալների նվիրատվություններից, բայց սեփական եկամտից էլ զուրկ չի եղել: Պարսպից դուրս, ձորի երկայնքով ձգված է եղել մի մեծ պարտեզ՝ լի պտղատու ծառերով: Վանքից ոչ շատ հեռու, սարահարթի վրա, եղել է նաև մի այլ պտղատու այգի, որը նույնպես պատկանել է Տիրաշենին և տվել առատ ու ընտիր ծիրան, դեղձ և այլ մրգեր:

Վերջապես՝ սրբատեղին ունեցել է սեփական կալվածներ այլ վայրերում, որ տվել է կապալով:

Վանահայրը տնօրինողն է եղել այս ամբողջ եկամտի և իր հերթին որոշ տուրք է տվել Երզնկայի կրոնական իշխանություններին:

Եղել է ժամանակ, որ այնտեղ է նստել Երզնկայի հայոց հոգևոր առաջնորդը:

Պատմվում է, որ Տիրաշենի վանքի վերջին ներկայացուցիչ միաբանները դեռևս կոտորածներից շատ առաջ մեծ քանակությամբ ձեռագրեր են թաքցրել լեռների ծերպերում, որպեսզի երբ անցնի փոթորիկը, բերեն վանք. փոթորիկը, սակայն, այս անգամ չի անցել...

6. ԶԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ ԿԱՄ ՏԱՏԱՍԿԻ ՎԱՆՔ

Այն համարվում է Երզնկայի վանքերից ամենամեծը, նաև՝ Հնագույններից: Կառուցված է եղել քրիստոնեություն արչալույսին, Տուժիկ լեռների ստորոտում, Մերջան գետի վտակի ափին, դրա համար էլ կոչվել է նաև Մերջնա վանք: Գտնվել է քաղաքից 4-5 ժամ հեռավորության վրա:

«Շինված էր հարթ ու տափարակ դաշտագետնի մը վրա,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- Շողաղյուսե բարձր, թանձր ու հաստատուն պարիսպներու մեջ առնված էր վանքը, որ կրովանդակեր վանականներու բնակության համար տուն, խոհանոց, ճաշարան, մատան, իսկ կենդանիներու համար՝ ախոռ, գոմ, մարագ, մեղվանոց և այլն: Շեն-

քին Հարավային մասին վրա կառուցված էր եկեղեցին՝ գեղեցիկ մատուռատաճարիկ մը, որուն մեջ կգտնվեր ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, արծաթապատ և ոսկեգօծ, ինչպես նաև երկաթյա փոքր տատակներ, որոնց վրա, ըստ Ազգաթանգեղոսի, դրած ու չարչարած են սուրբը և որոնց ճիշտ տեղը շինված է այս վանքը, այդ պատճառով կոչված է Տատասկի վանք»¹:

Շենքի Հարավային մասի անկյուններում եղել են սենյակներ, իսկ Հյուսիսային կողմի անկյունների վրա՝ դիտարաններ, «Թշնամին Հեռուն տեսնելու և կանխապատրաստվելու համար»: Տաճարի ներսում, դռան մոտ, եղել է այսպիսի արձանագրություն. «Լոյս համասփիռ ճառագայթեալ յԱրևելից փառօք ծագեալ»:

Վանքի մուտքի մոտ փոված է եղել ընդարձակ մարգագետինը, եզերված հսկա թթենիներով: Մի մեծ ու քարքարոտ ձոր վանքը բաժանել է դիմացի սարալանջից, որտեղ եղել է բավականաչափ վարելահող, սեփականություն վանքի:

Բերված փաստերից երևում է, որ Չարչարանաց ս. Լուսավորչի վանքը ունեցել է բնական հարմար դիրք, լայն տարածություն, վանքապատկան կալվածներ, հողամասեր, որոնք հաճախ տրվել են կապալով: Վանքը մասամբ ապահովված է եղել նաև պաշտպանություն միջոցներով օժտված աշխարհիկ ամրոցներին հատուկ հարմարանքներով, պարիսպների վրա կառուցված դիտակետերով: Եթե ունեցել է թշնամուն հետախուզելու հնարավորություն, կնշանակի ունեցել է նաև զենք և կովոդ ուժեր:

Կան վկայություններ, որ Երզնկայի վանքերից շատերն ունեցել են ինքնապաշտպանություն համար անհրաժեշտ զենք, որն օգտագործվել է ոչ միայն վանականների կյանքը փրկելու համար, այլև՝ հարևան գյուղերի: Ճակատագրական հարձակումների օրերին նրանք ապաստանել են վանքերում և կազմակերպել դիմադրություն: Այն վանքերը, որ ունեցել են նման հնարավորություններ, ավելի ազատ են մնացել թշնամու խժողովություններից ու վայրագություններից:

Գուցե դրանով պիտի բացատրել, որ մինչդեռ այլ վանքեր դարերի ընթացքում քանդվել են, կործանվել, միաբանությունների անդամները սպանվել, Տատասկի վանքը գոյությունը պահել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այժմ՝ նրա կրթական, մշակութային դերի մասին:

Այնպիսի մի վանք, որի հիմնադրման թվականը հասնում էր մինչև վաղ քրիստոնեությունից դարերը, և որտեղ հավատացյալներին ցույց

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 95:

էին տրվում երկաթյա այն տատասկները, որոնցով չարչարել էին Գրիգոր Լուսավորիչին, էէր կարող իրեն չգրավել հոծ թվով մարդկանց: Հենց նրանց օժանդակութեամբ ու նյութական նվիրատուութուններով էլ պիտի բարգաւաճեր ու ծավալեր մշակութային գործունեություն:

Զարմանալի գուզադիպություններ՝ այստեղ նույնպես մատենագրական աշխատանքը սկսվել է 13-րդ դարի հենց սկզբին: Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ գրված ձեռագրերից հնագույնը, որի մասին կա հիշատակություն, կրում է 1201 թվականը: Այդ տարում Տատասկ կամ ս. Լուսավորչի վանքում գրվել է մի Ավետարան, որի գրիչը եղել է Ղազարը, իսկ Ստեփանոս կրոնավորը նույն տարում, նույն վանքում գրել է մի այլ Ավետարան: Հենց մի տարում, միևնույն վայրում երկու Ավետարան արտագրվելու փաստը ինքնին ապացույց է 13-րդ դարի արշալույսին վանքի ապրած կենսունակության, զբրջագրական եռուն գործունեության մասին:

Ունենք վկայություններ նաև հետագա տասնամյակների մասին, մասնավորապես դարավերջի տարիների:

Ե՞րբ է վերջնականապես հանգել վանքը, ի՞նչ պայմաններում:

Ասենք որ Մնձուրի լանջերին հաստատված վանքերը առհասարակ ենթակա են եղել մոտակա քրդական գյուղերի պարբերական հարձակումներին: Առավել ևս այդ բախտին պիտի արժանանար Տատասկի վանքը նյութական հարստությամբ գայթակղեցնելով կողոպուտի սովոր ցեղերին: «Գյուղեն հեռու ըլլալուն,- գրում է Գ. Սյուրեմնյանը,- մինչև գյուղացիներու օգնության գալը՝ քյուրտերն իրենց գործը տեսած, դարձած կըլլային: Անոնք գիշերները լեռներեն վար իջնելով՝ գոռում գոչյունով կմոտենային վանքին: Հոն գտնվողներն ալ պատուհաններեն հաց, դրամ, ծխախոտ վար կնետեին՝ այդ պատուհասեն ազատելու համար: Կպատահեր, որ անոնք այսքանով կբավականանային ու ետ կդառնային»¹:

Բայց հաճախ էլ դրանով չեն գոհացել, գործը հասել է զինված ընդհարումների, համատարած կողոպուտի և սպանությունների:

Ահա այս պայմաններում վանքը շարունակել է իր գոյությունը երկար դարեր: 1895 թ. այն գտնվել է Տեր Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ: Նա վանքը ժառանգած է եղել հորից, համարվել է նրա պապենական կալվածք: Այդ մարդը եղել է պարթև հասակով, կայտառ ու ճարպիկ, իմացել է թե ում հետ ինչպես պիտի վարվի: Բարեկամներ, ծանոթներ է ունեցել թե՛ ազգային իշխանություննե-

¹ Գ. Սյուրեմնյան, Երզնկա, էջ 96:

րում, թե՛ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների շարքերում և թե՛ քուրդ ցեղապետներից:

Հայտնի է, որ գեթ վերջին դարերում վանահայրերը մեծ մասամբ լինում էին կուսակրոն հոգևորականներ, այսինքն՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, որոնք ամուսնանալու, սերնդագործելու իրավունք, հետևաբար իրենց հարստությունը որդիներին թողնելու հնարավորություն չունեին: Ինչպես է Տեր Ղևոնդը ժառանգել այդ ամբողջ հարստությունը, մեզ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ պետական որևէ հրամանագրով, տալով համապատասխան կաշառք, մի բան, որ օրինականացած երևույթ էր: Մեր այս ենթադրությունն օգտին է խոսում այն փաստը, որ առաջին տարիներին Ղևոնդ քահանան այնքան ազատ է զգացել իրեն, որ հաշվի չի առել եկեղեցական մարմինների գոյությունը: Չգիտենք նաև թե վանքը Տեր Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ գտնվելու տարիներին ունեցե՞լ է մշակութային գործունեություն, թե՞ միայն ուխտատեղի է եղել:

Համենայնդեպս հայրը գոհ են մնացել Տեր Ղևոնդից, որ կարողացել է վանքը երկար ժամանակ ապահով պահել:

1895 թ. ընդհանուր ջարդերի օրերին, Տատասկի վանքը ենթարկվել է բարբարոսական հարձակման: Տեր Ղևոնդն իր փոքրաթիվ մարդկանցով օրհասական պայքար է մղել թշնամու դեմ, սակայն պարտվել է: Թուրքերը խուժել են պարիսպներից ներս, գազանաբար խոչտանգել քաջարի Ղևոնդ քահանային ու նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

7. ԿԱՅԻՓՈՍԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈՒՄԾԲՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Կայիփոսի վանքի հնությունն էլ, ըստ ավանդության, հասնում է մինչև քրիստոնեության առաջին դարը, Տրդատի օրերը: Հնարավոր է, որ այդ ավանդությունը հիմքից զուրկ լինի, սակայն վավերական փաստ է առնվազն 600 տարվա նրա մատենագրական, կրթական գործունեությունը:

Կայիփոսի մասին գրել են շատերը: Ոմանք, ինչպես Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը և ուրիշներ, գրել են ականատեսի տպավորություններով, գրառումներով, ուրիշներ՝ օգտվելով առկա գրականությունից, ինչպես Հ. Ոսկյանը: Եվ որովհետև վաղուց պատմության գիրկն անցած, «Հանգած» այդ վանքի մասին դժվար թե գրվի ամփոփ մի գրություն, ուզում ենք մի քիչ հանգամանորեն խոսել այստեղ:

Գ. Սյուրմենյանը գրում է. «Երզնկային 4–5 ժամ հեռավորության վրա, երկար ու հոգնեցուցիչ գառիվերն մը վերջ՝ լայնանիստ լեռնադաշտի մը խորը կգտնվեր այս վանքը: Զորի մը բարձունքը, սարահարթի մը կողքին կբարձրանար վանքին փառավոր շենքը, վեհ ու պատկառելի դիրքով, ամուր ու քարաշեն պարիսպներով շրջապատված: Ուներ ընդարձակ գավիթ մը և արտաքին մեծ դռան դիմացը, գետնեն բարձր, հոյակապ եկեղեցի մը, իր փոքրիկ զանգակատունով: Քովը վանատուն ու մյուս կողքին երկհարկ մաքուր սենյակներ կային ուխտավորներուն համար: Վանքին շուրջը կար լայնատարած մարգագետին մը: Այս վանքը ամենաբարձր դիրք ունեցողն էր Երզնկայի բոլոր վանքերուն մեջ: Կլիման խիստ, և օդը ընդհանրապես պաղ ըլլալուն, բերք էր հասներ հոն: Ոչ ծառ, ոչ պտուղ և ոչ ալ բանջարեղեն ուներ: Վանապետին գործը միայն արջառ պահել էր. հազիվ քանի մը կտոր արտեր կային հեռուները, ցած տեղեր, անոնք ալ անջրդի ըլլալուն՝ մեծ բերք մը չէին տար»¹:

Լավ օդ, ջինջ ու պայծառ երկինք է ունեցել Կայիփոսը: Գտնվելով գյուղերից, բնակավայրերից շատ հեռու, նմանվել է կատարյալ մենաստանի: Ուխտագնացությունների բազմությունն էլ շատ մեծ չի եղել: Հաճախ ենթարկվելով կողոպուտի՝ վերջին տարիներին դարձել է գրեթե ամայի մի վայր:

Ս. Ամատյանի նկարագրությունը վանքի աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի մասին, հաստատում է Սյուրմենյանի գրածը, բայց այնքան էլ անհրապույր չէ: Ճիշտ է՝ Սյուրմենյանը գրել է Ամատյանից 60 տարի հետո, գուցե որոշ ծաղկատեսակներ չքացել են, սակայն դրանով հանդերձ՝ ուշագրավ է նաև 1880–ական թվականների Կայիփոսի պատկերը:

«Լեռնատափն, ուր կանգնյալ է ս. Հակոբա վանքն, Եկեղյաց դաշտն խիստ բարձր դերք ունի, որում չեն հասնիր բնավ գավառին մյուս բարձրադիր վանորեից բարձրությունք, և զոր շուրջանակի կպատեն ծաղկազարդ, դալարագեղ ու ակնապարար բլուրներ: Իսկ հովիտն առատությունք, բազմազանությունք ու գեղեցկությունք, բուսոց ու ծաղկանց՝ մշտադալար պարտիզի կնամանի»:

Ե՞րբ է կառուցվել վանքը: «Բնաշխարհիկ բառարանը» այդ մասին ոչինչ չի գրում: Այլ աղբյուրներ հակասական կարծիքներ են հայտնում կառուցման ժամանակի մասին:

Ե. Բորեն, որ 19–րդ դարի առաջին կեսին այցելել է այնտեղ, գրում է թե ըստ իրեն տրված բացատրությունների՝ պետք է որ «Տրդատի դարուն հասնող շինություն մը ըլլա»:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 97:

Նույն այցելուին ասում է, թե թեև այս վանքը չունի Անիի եկեղեցիների չքեղությունը, սակայն օժտված է հին ոճով. «Որուն ձևերն և նկարագիրը շատ գեղեցիկ չափակցությունը Բագրատունիներու մայրաքաղաքին մեջ ալ կգտնենք: Եկեղեցվո նավը, գմբեթը վեր կրոնեն չորս սյուներ, որոնց վրա բավական հին թվական կրող արձանագրություն մը գտանք»¹:

Նման մի արձանագրության մասին խոսել է նաև բանասեր Սաչատրյանը, «Արևելք» թերթում տպագրած հոդվածում: Նա ասում է թե ինքն այցելել է այդ վանքը, բայց չի նույնիսկ թվականի մասին որոշակի գաղափար չի կարողացել կազմել: Միայն դրան ճակատին նկատել է ՋԹ թվականը: Հ. Ոսկյանը, մեջ բերելով այդ վկայությունը, ասում է, թե ՋԹ-ն, այսինքն՝ 1460 թիվը ինքնին հնությունից հեռու է:

Նույն Ոսկյանը բերում է փաստեր, որոնք մեզ տանում են խոր անցյալը: Բայց դա չէ էականը, այլ այն կարծիքը, թե Կայիփոսի վանքի ճարտարապետությունը հիշեցնում է Բագրատունիների ճարտարապետական ոճը:

«Եկեղեցվո գավիթին հարավային կողմն է այն փոսը,- կարդում ենք մի նկարագրության մեջ,- ուր ձգնած է սուրբ Հակոբ, ոսկից առած է վանքս դյուր անունը՝ Կա-ի փոս: Կպատմվի թե սույն փոսեն մինչև Ջուղտակ Հայրապետ ժամանակով ներքուղի մը կա եղեր, բայց այժմ գոյություն չունի: Վանական եկեղեցույն տաճարին երկու կողմերը քանդակված են եզան և առյուծի վիմապատկերներ»²:

Այս նկարագրության առաջին մասը մեզ քիչ կարող է հետաքրքրել, ուր ժողովրդական իմաստավորումով բացատրվում է Կապոս բառը՝ որպես կա ի փոս, բայց երկրորդ մասը, որտեղ խոսվում է քանդակապատկերների մասին, շատ կարևոր է:

Եզրակացնենք՝ Կապոսի վանքը Երզնկայի վանքերից հնագույններից է, սակայն այն դարերի ընթացքում ենթարկվել է ավերումների ու վերանորոգումների: Նման ավերումներից մեկը պատահել է 1416 թվին՝ ըստ Տ. Պալյանի, իսկ ըստ այլ բանասերների՝ 1406 թվին: Կործանվել է մի ահավոր հրդեհից, բայց կարճ ժամանակից վերանորոգվել է, պահել փառքը: Մի վերանորոգում էլ ունեցել է այն տարիներին, երբ վանահայրն է եղել հայտնի Ավետիք Եվդոկացին (հետագայում՝ պատրիարք):

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

² Նույն տեղը:

Ծանոթացնենք Կապոսի վանքի կրթական, մատենագրական գործունեությունը, հենվելով մեզ հասած կցկտուր փաստերի վրա:

Հնագույն վկայությունը, որ ունենք վանքի մատենագրական գործունեության մասին, վերաբերում է 1224 թվականին, երբ Վարդան մանրանկարիչը այնտեղ ծաղկել է մի ճառընտիր, հայր Կոստանդինի համար: Կնչանակի 13-րդ դարի սկզբներից, գուցե 12-րդի վերջերից ունեցել է սովոր միաբանություն:

1230 թ. Իշոխա գյուղացի Վարդան քահանան Սարգիս քահանայի հետ Կապոսի վանքում Մխիթար գրչին գրել են տվել մի ճաշոց և մի Տոնական: Երկու ձեռագիր մի տարում, այն էլ մեզ հասածները, քիչ չէ վանքի գրչական արվեստի զարգացումը ցույց տալու համար:

1255 թ. Սամուել առաջնորդը օրինակել է տվել ոմն Գրիգորի՝ ս. Աթանասի գործերից հատվածներ: 1343 թ. Ներսես սարկավազը արտագրել է տվել մի Շարակնոց «ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ Կապոսի»:

Այդ դարի վերջերին Կապոսի վանքի առաջնորդն է եղել Գևորգ Երզնկացին, որն ունեցել է գրական, մանկավարժական բեղուն գործունեություն, աճեցրել է աշակերտներ, որոնցից հիշվածներից է Հակոբ Ղրիմեցին: Գևորգ Երզնկացին այնպիսի մեծ հեղինակություն է ունեցել քաղաքում, որ հոգևոր պետերն առաջարկել են նրան ներկայանալ Լենկթեմուրին և խնդրել խնայել իրենց վանքերին: Գնացել է, բայց սարսափահար և ապարդյուն վերադարձել է, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին:

Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ Գևորգ Երզնկացին Կապոսի վանքը ղեկավարել է մոտ քսան տարի՝ 1389–1397 և 1411-ից մինչև մահվան տարին՝ 1417 թ.:

Այդ ժամանակաշրջանում Կապոսի վանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում Գևորգ Երզնկացու մասին գտնում ենք զբրվատական տողեր: Գրիգոր գրիչը, օրինակ, 1416 թվին գրած հիշատակարանում ասում է. «Գրեցաւ սա ի սուրբ մենաստանիս, որ յորջորջեալ կոչի Կափոսի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետին Մժընա, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծի և քաջ փիլիսոփայի՝ բազմերախտ հօրս մերոյ և վարժապետի Գէորգեա՝ արի և քաջ բարունապետի»¹:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417 թվին և թաղվել է նույն վանքում: Այդ փաստն արձանագրող գրիչն էլ նրան համարել է «Հոչակելի բարունապետ»:

¹ Լ. Ս. Ռաֆիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հատ. Ա, էջ 186:

Գևորգ Երզնկացին դեռ Կապոսի վանքում ծավալել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն, աճեցրել մի քանի տասնյակ աշակերտներ, որոնցից են Արիստակես Սերաստացին, Գրիգոր գրիչը, Ավետիք Երզնկացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Սարգիս Ղրիմեցին, Աբրահամ աբեղան, Հովհաննես Երզնկացին, Ղազար Երզնկացին և ուրիշներ: Սրանց մի մասը եղել են բեղմնավոր գրիչներ, մյուսները՝ նաև մատենագիրներ, ինչպես Հակոբ Ղրիմեցին, որը 1412 թ. գրել է «Հարցումն Գէորգայ ըաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի... Ջհրաման Հարկի ըաբունոյդ իմոյ հրաշայի, և զվարդապետաց պէտի, քաջ փաղերայի Գէորգ վարժապետի, Թորգոմեան տոհմի և Հայկազեան սեոի, մանաւանդ Եկեղեաց գաւառի և Դարանաղեաց նահանգի, ընկալայ սիրով, հնազանդ ծառայս և աշակերտս Յակոբս Ղրիմեցի»¹:

Ենթադրվում է, որ Կապոսի վանքում Գևորգ Երզնկացուն հաջորդել է վերևում բերված հիշատակարանի հեղինակ Ավետիք Դարանաղցին: Նրա հիշատակած մի քանի փաստերը՝ վանքի վերանորոգման, նախկինից ավելի փայլ ստանալու վերաբերյալ, հաստատում են այդ բանը:

Սակայն սրա վանահայրություն չըջանից մեզ ոչինչ չի հասել, թեև կասկածից վեր է, որ շարունակել է ուսուցչի գործը, մանավանդ որ այդ տարիներին վանքում էին աշխատում Գևորգ Երզնկացու աճեցրած վերոհիշյալ գրիչներն ու մատենագիրները:

Հաջորդ վանահայրը, որ Կապոսի վանքի կշիռը կրկին բարձրացրել է, ականավոր կրթական գործիչ Հովհաննես Համչենցին է: Նույնպես վանահայր է եղել թե՛ Ավագ վանքում, թե՛ Կապոսում: Այստեղ նա մանկավարժական բեղուն գործունեություն է ունեցել 1480-ական թվականներին:

Նրանով հիացողներից մեկը, Գրիգոր Տարոնեցին մի հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը սովորել է Գլակա վանքում, բայց լսելով Հովհաննես Համչենցի «քաջ ըաբունապետի համբավը» և իմանալով որ «Նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց, ի դրունս սուրբ Յակոբին և ունի աշակերտք բազում և ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապետացն»², եկել է և ընդունվել նրա համալսարանը «Մտի ի համալսարանս նորա, և նստա ի յունկնդրութիւն աստուածային իմաստութեան, զոր արըստարէ պատմէր հոգովն սրբով և տպաւորէր ի

¹ Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 79-80:

² Լ. Ս. Նաչիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Հատ. Գ, էջ 142:

միտս աշակերտացն»¹: Ապա ասում է, թե ինքը մեկ տարուց այնքան բան է սովորել, որ սկսել է գրել Դիոնիսիոսի երկերի լուծումը:

Այս հիշատակարանը գրված է 1489 թվականին:

Որ Հովհաննես Համչենցու առաջնորդություն և տեսչություն շրջանում Կապոսի վանքը հռչակվել է և կոչվել համալսարան, վկայում են նաև այլ ձեռագրեր: 1496 թ. Կապոսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի գաւառն Եկեղեաց, որ Եղընկայ կոչի, ընդ Հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ և սուրբ Սիոնի, որ մականուամբ Կայիփոս վանք կոչի, ... ի համալսարանս երիցս երջանկի և տիեզերալոյս Յովհաննէս քաջ հոետորի, որ է աշխարհաւ Համչէնցի՝ ի ցեղէ թագաւորական...»²:

Գրանից մեկ տարի առաջ, 1495 թ. Նաչատուր արեղան այնտեղ արտագրել է մի Ոսկեփորիկ, իսկ ավելի վաղ՝ 1490 թ. գրվել է մի Մանրուսմունք և Տոնացույց «ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ Գրիգորիս Տարանացույ ի վանուցն Ամլորդուոյն ի գաւառս Եկեղեաց որ սսի Եղնկայ, ի դրունս ս. Յակոբին որ Կայիփոս վանք կոչի»:

Կապոսի միաբաններից բարերոցի Մաղաքիան էլ եղել է Հովհաննես Համչեցու մանկավարժական, գիտական վաստակը բարձր գնահատողներից և իր արտագրած երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում արտահայտել է ուշագրավ մտքեր:

1494 թ. գրած հիշատակարանում նա հիացմունքով խոսելով Կապոսի համալսարանի մասին, գնահատում է «մեծ բարունոյն Յովհանիսի, ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի. լուսաւորող սա համայնի՝ Հայոցս տառապեալ ազգի...»³:

Հովհաննես Համչենցին վախճանվել է 1497 թվականին. «Ձերիցս երանելին զՅովանէս բարուն արին... յայսմ ամի հանգեաւ ի Քրիստոս Յիսուս: Աւա՛ղ, աւա՛ղ»⁴:

Համչենցու հետ միասին Կապոսի վանքում բեղուն գործունեություն են ունեցել Յրնեցին, Աստվածատուրը, Հայրապետը, Պետրոս Պիչուրը: Դարանաղցին հիշում է նաև մի անարժան ու անառակ վարդապետի՝ Որոգայթ անունով:

Համչենցու մահից հետո Կապոսի վանքը կրթական կենտրոնի դերը միառժամանակ էլ պահել է Ստեփանոս վարդապետի վանահայրություն շրջանում: Այդ տարիներին արտագրվել, նկարագրվել

¹ Լ. Ս. Նաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 142:

² Նույն տեղում, էջ 232:

³ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

են մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում հանդիպում ենք «մեծահոգակ վանք Կայրիփոսի» գնահատականը:

Ենթադրվում է, որ վանքի առաջնորդ Ստեփանոսին հաջորդել է Մկրտիչ Պարոնտերը, որի առաջնորդություն շրջանում 1534 թ. Սրապիոն Մոկացին Կապոսում ունեցել է կրթական ու գիտական գործունեություն: Այդ նույն տարիներին այնտեղ Ալեքսիանոսը գրել է մի Քարոզգիրք, իսկ Ղուկաս քարտուղարը՝ մի Շարակնոց:

1633 թ. Միքայել եպիսկոպոսը արտագրել է մի Աղոթամատուց «ի յերկիրն Եզնկու, ի հոգակաւոր անապատս Կայրիփոսու, ուր կայ սուրբ Յակոբայ կգակն և սուրբ Կարապետի ճկոյթն, ի հայրապետութեան տէր Եղիայի»¹:

Կապոսի վանքը մեկ էլ աշխուժություն շրջան է ապրել 17-րդ դարի վերջերին հայտնի Ավետիք Եվդոկացու առաջնորդություն տարիներին: Ավետիքը 1684 թ. հիմնովին վերանորոգել է վանքը, ուժեղացրել միաբանությունը, զարկ տվել կրթական աշխատանքին: Այնտեղ կրթություն ստացած մարդիկ գործել են Հայաստանի տարբեր վայրերում ու քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին ասում է թե Արմաշում հանդիպել է Կապոսի վանքի եպիսկոպոսներից մեկին:

Վանքի մշակութային դիմագիծն սկսել է աղոտանալ 18-րդ դարի սկզբներից, հավանաբար ենիչերիական ասպատակությունների ուժեղացման և հաճախողեպ դառնալու պատճառով, իսկ 19-րդ դարի կեսերին գրեթե անչուք վիճակում է եղել: Ե. Բորեն գրում է, թե 1840-ական թվականներին այնտեղ ապրում էին երկու քահանաներ, որպես վանքի պահապան:

Ս. Ամատյանը, որ այցելել է այնտեղ 1870-ական թվականներին, այսինքն՝ Բորեից մոտ 30 տարի հետո, հուսադրող որոշ տողեր է գրել, ասելով թե վանքի խնամատարությունը հանձնված է եղել Դարանաղյաց գավառի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան քահանայի եղբորը՝ Սաչատուր աղային:

Ինչ որ մեծահարուստ Սաչատուրի նյութական օժանդակությունը, անշուշտ, կարող էր օգտակար լինել, բայց երբեք չէր կարող վանքին կենդանություն տալ:

Այսպիսով, Երզնկայի Կապոսի վանքը 600 տարի կրթական, մշակութային կենտրոն լինելուց հետո հանգել է 19-րդ դարի վերջերին²:

¹ Զ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 81:

² Երզնկայի Հայոց առաջնորդ Դանիել վարդապետ Հակոբյանը որպես ականատես գրում է, թե 1901 թ. քրդերը վանքը վերածել էին «անասնոց ախոռի» («Արարատ», 1901, № 7-8, էջ 364-365):

8. ԵՐԿԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ

Եղել է Երզնկայի Հնագույն վանքերից և գոյությունն անընդմեջ պահել է մինչև 19-րդ դարի վերջերը:

Ականատեսի վավերականությունը այս վանքի մասին գրել են Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը, Կ. Ղազանճյանը, Տ. Պալյանը և ուրիշներ, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի կարողացել արձանագրել ուշագրավ փաստեր նրա կրթական, մատենագրական գործունեության մասին, թեև այդպիսի դեր կատարել է գեթ որոշ դարերում, ինչպես երևում է ձեռագրերում պահպանված հատուկենտ հիշատակարաններից:

Վանքի արտաքին և ներքին նկարագրի մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդում է Տ. Պալյանը: Նրանից իմանում ենք, որ սրբատեղին ունեցել է 15–20 սենյակներ՝ բարձրադիր և հովասուն, ունեցել է սառնորակ աղբյուրներ, մի «լուսաղբյուր, որուն ջուրն հավատացյալք կլվացվին և կխմեն ի բժշկություն»¹: Վանքի սեփականություն է եղել 50 արտավարի չափ մշակելի հող և մի մըրրգատու այգի:

Տ. Պալյանն ասում է թե մոտակայքում կան Հին վանքերի, եկեղեցիների ու գերեզմանատների ավերակներ: Ըստ երևույթին բուն ս. Գևորգ վանքը եղել է դրանցից մեկնումեկի տեղում, հետագայում երկրաշարժի կամ այլ որևէ աղետի պատճառով քանդվել է և կառուցվել նորը՝ ավելի անշուք:

Ս. Ամատյանն այնտեղ տեսել է մի Հայսմավուրք, որի հիշատակարանից այն եզրակացություն է հանգել, թե Երկանի ս. Գևորգ վանքը «երբեմն մեծ ու նշանավոր մենաստան է եղեր ի գավառին» և ունեցել է «բաղմություն միայնակեցած, արեղայից և վարդապետաց, որոց թիվն, պաշտոնն ու անվանք հիշատակյալ են անդ»²:

Դժբախտաբար նա չի արտագրել այդ արժեքավոր հիշատակարանը, անգամ չի ասում, թե որ թիվն է գրված եղել:

Երկանի ս. Գևորգ վանքի վերաբերյալ Հնագույն հիշատակությունները հասնում են 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին, այսինքն՝ զուգահիսում են Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանին:

Այնտեղ ուսում են ստացել, գործել են մի քանի տասնյակ վարդապետներ, որոնցից քչերի անուններն են մեզ հասել: Մի ընդարձակ հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ վանքում գործել է մեծ և

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614;

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 435–438:

Հռչակավոր վարդապետ Կիրակոսը, այսինքն՝ Կիրակոս Երզնկացին, որը 1320-ական թվականների վերջերին է գործել այնտեղ:

Նույն վանքի միաբաններից է եղել Հայտնի գրիչ Մխիթար Երզնկացին, որի թողած Հիշատակարանները Հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ժամանակաշրջանի, առհասարակ Երզնկայի տնտեսական և մտավոր կյանքի մասին: Նրա՝ 1327 թ. գրած մի Հիշատակարանում խոսվում է Աստվածաշնչի նման ծավալուն մի ձեռագրի արտագրման մասին, 14-րդ դարի սկզբներին, ինչ որ վկայում է վանքում ոչ միայն գրչի, այլև ծաղկողի, թուղթ կոկողի և այլ մասնագետների առկայությունն մասին¹:

Երկանի վանքում գործող վարդապետներից է եղել շատ անհանգիստ, թափառական կյանքի սիրահար Վրթանեսը: Նա այնտեղ է ստացել նախնական կրթությունը, դարձել արեղա, գործել միառժամանակ, ապա մեկնել է Դերջան, սովորել Մաղաքիա վարդապետի մոտ: Հետագայում եղել է Քղիում և այլուր: Ուղիղ տասը տարի թափառելուց հետո, վերադարձել է Երկանի վանքը:

Ըստ երևույթին վերադարձել է բավականաչափ հարստացած, քանի որ կարողացել է վճարել վանքի պարտքը, կառուցել շենքի վերին և ներքին պարիսպները և այլ մասնաշենքեր:

Վրթանես վարդապետի վերոհիշյալ Հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին վանքն ունեցել է բավականաչափ հնարավորություններ գիտական և կրթական գործունեություն ծավալելու: Միաբանների թիվն էլ մեծ է եղել, որոնց ղեկավարը եղել է Վրթանեսը:

Այդ երևում է նաև Գրիգոր Դարանաղցու այն վկայությունից, թե ընդամենը մեկ ամիս այնտեղ մնալիս՝ միայն մի գավթում 24 վարդապետի գերեզման է տեսել, «ուր թեև կրակ կիյնա, սակայն գերեզմաններն անեղծ կմնան»²:

Պիտի ափսոսալ, որ մեզ չի հասել ոչ այդ շիրիմներում հանգստացողների անունները և ոչ էլ նրանց գործը: Բայց, դրանով հանդերձ, 24 գերեզման միայն մի գավթի թում, ցույց է տալիս, թե որքան մարդիկ կապված են եղել այս վանքի հետ և իրենց կյանքը անց են կացրել այնտեղ:

Ձեռագրական այդ հավաքածոյի մի մասը եթե գոյացել է նվիրատվությունների ճանապարհով, մի բան, որ շատ ընդունված էր միջնադարյան Հայաստանում, ապա մի մասն էլ գրված կամ ստեղծված պիտի լինեին հենց այնտեղ:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 266-273:

² Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 403:

9. ԵՐԻՉԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Սեպուհ լեռան լանջերին Հ. Ոսկյանը հիշում է չորս վանք՝ ս. Աստվածածին անունով: Գրանցից մեկը կոչում է ս. Աստվածածնի կամ Չարխափան, երկրորդը Երիզայի ս. Աստվածածնի վանք, երրորդը՝ Խնդրակատար ս. Աստվածածնի, վերջինը՝ Շողակաթ ս. Աստվածածնի վանք:

Նա սրանցից Չարխափանն ու Խնդրակատարը միայն հիշում-անցնում է, առանց մանրամասնություններ տալու, մի քիչ ավելի լայն ծանոթացնում է Երիզայի ս. Աստվածածինը, իսկ համեմատաբար ընդարձակ՝ Շողակաթի մասին:

Սյուրմենյանը և Ամատյանը խոսում են միայն Շողակաթի մասին, իսկ Տ. Պալյանը հիշում է Շողակաթը և Չարխափանը:

Քրիստոնեությունից արչալույսին Եկեղյաց գավառում Աստվածածնի անունով մի քանի վանքեր են եղել:

Սակայն դարերի ընթացքում վերոհիշյալ չորս Աստվածածիններից երկուսի տիրակալությունը աստիճանաբար նվազել է: Նրանց անունը կրող վանքերը կամ ավերվել ու քանդվել են բնական աղետների ու բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, կամ էլ մոտակա մյուս վանքերը մրցելով դրանց հետ՝ պարզապես թուլացրել են և մատնել անգործության: Հնարավոր է նաև, որ վերոհիշյալ Չարխափան և Խնդրակատար վանքերն էլ ունեցել են մշակութային գործունեություն, բայց փաստեր չեն հասել մեզ:

Այսպես թե այնպես մենք հնարավորություն ունենք խոսելու միայն Երիզայի ս. Աստվածածնի և Շողակաթ ս. Աստվածածնի վանքերի մասին:

Երիզայի ս. Աստվածածնի վանքի կառուցման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, թե նրա հնությունը նույնպես հասնում է մինչև հեթանոսական դարերը: Ըստ մի Հայսմավուրքի՝ վանքը կառուցվել է «գտեղի կոոցն Անահտա»¹, թե կառուցողն էլ եղել է հենց Գրիգոր Լուսավորիչը:

Հնարավոր է, որ այս հավաստիացումը ստեղծված լինի պարզապես վանքը հին ներկայացնելու միտումով, բայց որ եղել է Երզնկայի վաղ շրջանի վանքերից, կասկածից վեր է:

Թե քրիստոնեությունից արչալույսից մինչև 13-րդ դարը ինչ գործունեություն է ունեցել այդ վանքը, հայտնի չէ: Հնագույն վկայությունը վերաբերում է 1272 թվականին, որ ինքնին ցույց է տալիս

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 60, ծան. 2:

պատկառելի տարիք: Այդ տարում գրված մի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ոմն Գրիգոր գրիչ արտագրել է մի Ավետարան: Նա հաղորդում է նաև առաջին առաջնորդի անունը, գրելով. «յառաջնորդություն և ի հայրություն Գորգա»¹:

Դրանից մի քանի տարի անց 1295 թ. Բանարգեսն օրինակել է մի Մանրուսմունք «ի յանապատիս Երեզ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչին չարչարանաց տեղիս»²:

1431 թ. Երիզայի ս. Աստուածածին վանքում գրվել է մի Ոսկեփորիկ, որի հիշատակարանից պարզվում է, որ 15-րդ դարի առաջին կեսում հիշյալ վանքի վանահայրն է եղել Ստեփանոս վարդապետը և ունեցել է միաբաններ, որն ինքնին վկայում է վանքի մտավոր կենտրոն լինելու մասին³:

Գրիգոր Օշականցին, որ այցելել է այնտեղ ավելի ուշ, վկայում է, որ տաճարի ներսում, արևելյան կողմը, որմերից մեկի վրա եղել է այսպիսի մակագրություն. «Արփիագգեստ ճառագայթեալ, այգ արեգական շողողեալ»:

Այս է մեր ամբողջ իմացածը վերոհիշյալ վանքի մասին: Պետք է ենթադրել, որ մասնավորապես վերջին դարերում եղել է միայն ուխտագնացությունների վայր, գուցե և կատարել է կրթական որոշ աշխատանք:

10. ՇՈՂԱԿԱԹ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Շողակաթ ս. Աստվածածին վանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ վկայություններ են հասել:

Ս. Ամատյանը, որ վանքը տեսել է ավելի քան հարյուր տարի առաջ, 1870-ական թվականների վերջերին, տալիս է հետևյալ տեղեկությունները: Վանքը գտնվում է Երզնկայի Գոհանամ լեռան ստորին լանջերում, քաղաքի արևմտյան կողմը, նրանից երկու ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ վայրում: Տեղանքը հարուստ է առատ բուսականությամբ, սառն աղբյուրներով, առավելություններ, որոնք մեծ թվով ուխտավորների և այցելուների են գրավել այդ վայրը և նրանց պարգևել կատարյալ վայելք:

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 60:

² Նույն տեղում:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 408:

Գրան մասամբ էլ նպաստել է քաղաքին մոտիկ լինելը, ճանապարհների համեմատաբար բարեկարգ վիճակը: Շրջապատում ամեն կողմ ընկած են եղել փարթամ մարգագետիններ, այգիներ, պարտեզներ, ծառաստաններ, դալարագեղ բլուրներ, բուսառատ ձորեր: Թթենիների երկու այգի վանքը եզերել են արևմուտքից և արևելքից: Ունեցել է ծիրանի այգի, մեծ ու փոքր երկու ջրավազաններ, չրջապատված վարսագեղ ուռենիներով, սլացիկ բարդիներով:

Այս բոլորը դրախտային տեսք են տվել վանքին:

Գ. Սյուրմենյանն ասում է թե այս չքնաղ անկյունը ավազակային հարձակումներից համեմատաբար ազատ է մնացել շնորհիվ այն բանի, որ քրդական և թուրքական գյուղերը հեռու են եղել, Ամատյանը, սակայն ցույց է տալիս որ չրջապատում եղել են թուրքական և քրդական տասնյակ գյուղեր: Եվ որովհետև նրա նկարագրությունը մեր պատմաբաններին հարուստ նյութ կարող է տալ ոչ միայն վանքի տեղագրություն, այլև զուտ հայկական այդ տարածքի արդեն ազգային դիմագիծը կորցրած, թուրքաբնակ ու քրդաբնակ դարձած լինելու մասին, ավելորդ չենք համարում մեջ բերել ընդարձակ մի հատված, մանավանդ որ մեր պարբերական մամուլի էջերում մնացած այդ հոդվածները քչերին է մատչելի մեր օրերում, և անգամ չեն օգտագործվել Գ. Սյուրմենյանի նման բարեխիղճ մի հեղինակի կողմից.

«Դեպի հարավ, ի սպառնալից դաշտին և ի ստորոտ բազմակոհակ լեռին, որո առաջին աստիճանաց վերա կեցած կղիտեմ, մի ժամու տարածությունը կտեսնեն Սեյուքե թուրքաբնակ գյուղը: ... Ավելի հեռի, դեպի հարավ և սակավ ինչ յարևելս, քանզի դաշտին չրջագիծը բոլորակ է աստ, դարձյալ ի ստորև նույն լեռնակոհակաց, կա էզրեկ քրդաբնակ գյուղը, և անդրագույնս ևս, միշտ հարավախառն արևելյան ուղղությունը, մերձ ի կիրճն որ կառաջնորդե ի Գարանադյաց գավառն, կա Բրաստիկ՝ դարձյալ քրդաբնակ գյուղը: ... Անմիջապես առջիս, եթե յարևելս կույս դարձած եմ, ի ստորոտ բլրույն, կա Շոխա թուրքաբնակ գյուղը՝ ի մուտս հեղեղատին, որ ծագում կառնու Սեպհո առատաջուր ստինքներեն, և քերելով Շողակաթու վանուց անդաստանն ու պարտեզներն, կիջնե ի դաշտ: Ավելի հեռուն, դարձյալ յարևելս, կա թուրքաբնակ Թիլ գյուղը՝ առ ափն գետակին, որ զարդիս կկոչվի Թիլու կամ Ջարդախլը գետ (Գայլ գետ՝ ի հնումն): ... Կանգ կառնում անդ և կղիտեմ դաշտը, որ առջիս է դեպի հյուսիս, աջ կողմս՝ դեպի արևելս՝ ի ստորոտ միշտ միևնույն լեռին, կա Սոզնախ՝ ոչ հեռի ի Թիլե, և նույնպես յեզր նախահիշյալ գետակին, գյուղ թուրքաբնակ, որու հայ բնակչությունն և ս. Աստվածածինն ու ս. Կարապետ եկե-

ղեցիքն կհիշվին ի ՄՂԹ (1550) թվականին՝ ի ձեռագիր Գանձարանի՝ որ ի վանս Շողակաթու. ուղղակի ղեպի հյուսիս՝ ղեմ հանդիման կտեսնեն ի սպառված դաշտին՝ ջուխտակ ծառազարդ ու զվարճալի գյուղեր՝ Սլպուս ու Խար, երկոքին թրքաբնակ և ջրաչատ, բերրի և հուռթի անդաստանով, մերձ ի մուսս մեծագույն ձորույն կամ հեղեղատին, զոր կարձակե Գոհանամ յարևելս կույս... Ավելի ցածագույն զրիվք կա Չերմե թուրքաբնակ գյուղը, Չրմես ավան՝ հիշատակյալն ի Խորենացվույն, ուր Տիրան Ա արքա ուներ ամարանոց: Այս գյուղը կգտնվի Թիլու գետին ու Գոհանամի կողերուն միջև. ունի ակունք և ավազան համբավյալ առատության ու սառնության համար»¹:

Այս նկարագրությունից իմանում ենք, որ Հայաստանի տարածքի այն մասում, որտեղ երկու հազար տարի առաջ բացառապես հայեր են ապրել, և տեղանունների մեծ մասը հիշատակված են Մովսես Խորենացու կամ այլ մատենագիրների մոտ, իսկ մի մասն էլ հայերեն բառերի աղավաղումներից են ստացվել, ինչպես Ազարակ – էգրեկ, 19-րդ դարի կեսերին արդեն դարձել էին զուտ թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ և Շողակաթ ս. Աստվածածին գեղեցիկ վանքը հայկական մի կղզյակ է եղել մոլեռանդ շրջապատում:

Ամատյանն ասում է թե ընդամենը քառորդ դար առաջ վերահիշյալ վայրերը բնակեցված են եղել հայերով և այժմ էլ կան եկեղեցիների ու վանքերի մնացորդներ թուրքական և քրդական վերահիշյալ գյուղերում, վերածված հարդանոցների, մարագների: Փոխվել են, աղավաղվել անունները Ազարակը դարձել է էգրեկ, Սուբլույսը Սլբուս, Շողակաթը՝ Շոխա և այլն:

Ամատյանը ոգեկոչում է արդեն անհայտացած մի ամբողջ մշակույթ, որի հետքերը գեթ այդ տարիներին տեսանելի են եղել: Հիմա այդ մնացորդներն էլ չկան:

Շողակաթ ս. Աստվածածին վանքի կառուցման ժամանակի մասին որոշակի տվյալ չկա: Ինչպես մյուս, սրա մասին նույնպես հյուսվել են ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն՝ կառուցվել է Թաղեոս Առաքյալի, վերանորոգվել Ներսես Մեծի կողմից: Այն, որ վանքը կառուցվել է քրիստոնեության առաջին դարերում, գուցե և հեթանոսական տաճարների տեղում, անհավանական չէ: Այդ է վկայում շրջապատի վայրերի անունների հիշատակումը Խորենացու, Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների կողմից, Տիրան թագավորի ամառանոցն այնտեղ լինելը: Հենց Շողակաթ անունն էլ հուշում է այդ բանը:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1889, սեպտեմբեր, էջ 171–173:

Այսպես թե այնպես՝ մյուս վանքերի նման, Շողակաթա վանքն էլ իր ծաղկման շրջանն ապրել է 12–13-րդ դարերում, Երզնկայի մտավոր վերելքի շրջանում: Այդ տարիներից գրեթե Հիշատակություն չունենք: Կան մեկ-երկու մանր փաստեր, որոնք կարող են ենթադրել տալ, թե տվյալ ձեռագրերը գրվել են Շողակաթ վանքում, թեև կարող են գրված լինել նաև մյուս Աստվածածին վանքերից մեկնումեկում:

Դրա համար զանց ենք առնում դրանք Հիշել այստեղ:

Վավերականն այն է, որ վանքը հիմնովին վերանորոգվել է 1684 թվականին Ավետիք Եվդոկացու ջանքերով, որը եղել է առաջնորդը և շինարարական մեծ աշխատանքներ է կատարել:

Ենթադրվում է թե դրանից հետո, մասնավորապես 18-րդ դարում վանքը ապրել է ծաղկման կարճատև մի շրջան, Առաքել Ակնեցու առաջնորդություն տարիներին: Հովհաննես Սեբաստացին ասում է, թե Առաքել Ակնեցին այնքան սիրված է եղել Երզնկայում, որ երբ հրավեր է ստացել պաշտոնավարելու Սեբաստիայում, դժվարություններ է համաձայնվել գնալ: Եվ երբ ի վերջո համաձայնվել է, Շողա վանքից բաժանվել է հուզումով. վանքի ամբողջ հարստությունը հանձնելով իրեն փոխարինողներին ու սիրելի մի զպիրի հետ 1722 թ. մեկնել է Սեբաստիա: Սեբաստացիներն էլ այնքան անհամբերություններ են սպասելիս եղել նրան, որ լսելով զայլ՝ «գրոհ տուեալ միմեանց եկին ի տեսութիւն նորեկ առաջնորդին և մեծաւ սիրով ընկալան զնա իբրև զառաքեալ Աստուծոյ»¹:

Շողա վանքի մասին հիացմունքով է խոսում նաև Գրիգոր Դարանադցին:

19-րդ դարի սկզբներից ըստ երևույթին վանքը հանձնվել է աշխարհական խնամակալների, որոնցից մեզ հայտնի է Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի խնամակալություն շրջանը: Այդ մասին Ամատյանը գրում է. «Շողակաթու վանուց աշխարհական տնտեսներու կարգին մեջ հիշատակության արժանի է հանգուցյալ Նշան էֆենդի Տեր-Ստեփանյան, որ իբրև ուղիղ ու պարկեշտ մշակ՝ հավատարմություններ ու ժրաջանություններ ծառայած է մենաստանին: ... Յուր որդին Սարգիս էֆենդի Տեր-Ստեփանյան ոչ միայն ժառանգած է հորը բարեմասնությունքն, այլ և գերազանցած է զայն և այսօր խիստ պատվավոր դիրք մը ունի առևտրական ասպարեզին մեջ: ... Այս վանուց վերա խնամք ունեցող հոգեբարձություններն ալ կարող եմ հիշել Մ. Միքայելյան, Մ. Ավետիս և Առաքել Դանիելյան էֆենդիներու և ընկերաց հոգաբարձությունն, որու օրով վանքն ոչ

¹ Հովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Երևան, 1974, էջ 81:

միայն քայքայման վտանգն ազատած է, այլև մեծ պայծառության ու բարեկարգության հասած»¹;

Ըստ երևույթին այդ խնամակալությունն ավելի չի եղել, քան վանքը փլուզումից ու վերջնական թալանից զերծ պահելը գեթ միառժամանակ:

11. ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի մասին ունենք բավականաչափ տվյալներ: Այնտեղ գրված տասնյակ ձեռագրերի հասնելը մինչև մեր օրերը, վանքին ու նրա միաբաններին տրված բարձր գնահատականները, թե վանքը եղել է «պատեալ Հոոր պարսպով», տասնյակ գրիչների, մատենագիրների կրթություն ստանալն այնտեղ, այս բոլորը մեզ բերում են այն համոզման, որ ս. Կիրակոսի վանքը անցյալում կատարել է գրեթե այնպիսի դեր, ինչպիսին կատարել են Կապոսի և մի քանի այլ վանքեր:

Տեղագրություն, աշխարհագրական դիրքի մասին Ս. Ամատյանը գրում է. «Գաշտին հարավակողմը, Մնձուրի մեկ օղակը կազմող, ուրույն ու անջատ բարձրացող հպարտ Ղազան-Ղայա լեռին ստորոտը և սորա ողնաշարներեն ձևացյալ խորախիտ ու անձուկ ձորի մը մեջ, քաղաքեն մեկ ժամ հեռավորությամբ և գրեթե ի հանդիպս նորա, պուրակներով չըջապատյալ դիրք մը ունի այս մենաստանն, որ թեև ճոխ ու չեն չէ մյուսոց նման, այլ մերձավորության պատճառով ունի հաճախորդաց ու այցելուաց բազմություն: ... Ս. Կիրակոսի ուխտավորք ամրան վերջերին քաղաքեն ուղիղ գծով մը կերթևեկեին անդ Եփրատի հունեն անցնելով, բայց ուրիչ ժամանակներ ստիպյալ են Եփրատի միակ կամրջն անցնելով երկար չըջան մը ընելու, որ մեկ ժամ ավելի կերկարցնե ուրույն տեղությունը: Վանքը, ինչպես ըսինք, անձուկ ու անդնդախոր ձորի մը կողքին վերա գտնվելուն, երեք կողմեն տեսարան չունի, այլ միայն դեպի Հյուսիս կղիտե քաղաքին և այս ուղղությամբ գտնված բնակավայրից վերա, որու հորիզոնը կզծե բարձրաբերձն Սըբըբոր (ըստ բազմաց՝ Ս. Գրիգոր), բքաչատ ու վտանգավոր գագաթը՝ ընդ մեջ Եկեղյաց ու Քելքիտա, այլ բանուկ անցք ճանապարհին Տրապիզոնի: Վանքը չունի պարիսպ, կանոնավոր շինությունք բնակություն, ճոխություն գոյից ու կալվածոց, այլ խղճուկ տաճար մը, երկու հովանոց և մի քանի փոքր սենյակներ՝ ամրան հարմար: Լուսաղբյուր ջուրն՝ թեև կարի ցուրտ, այլ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 53:

աղտաղտին, իսկ մածուինն խիստ համբավյալ է՝ շրջակա պարարտ արոտավայրից պատճառով: Վանուց երեք նորաչեն սենյակք կառուցյալ են արդյամբ ու ծախիվք Մ. Հովհաննես աղայի Դանիելյան, որու առատ ձեռնտվության ու բարեպաշտության գովելի հիշատակներն կտեսնվին Եկեղյաց գավառի կրոնական ու կրթական շատ մը հաստատությանց մեջ: Այս մենաստանին խնամքը հանձնված է քաղաքին արհեստավորներեն բաղկացյալ հոգաբարձության մը, որ փույթ կտանի շենցնել ու զարգացնել վանքն տակավ»¹:

Ենթադրվում է թե ս. Կիրակոսի վանքը հիմնադրվել է 12-րդ կամ 13-րդ դարերում: Այսպես թե այնպես՝ 12-րդ դարից մինչև մեր ժամանակները գործել է անխափան, բազմաթիվ մարդկանց տվել կրթություն, այնտեղ գրվել կամ արտագրվել են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր:

Ոմն Պետրոս քահանա 1289 թ. Եկեղյաց գավառում օրինակել է մի Ավետարան, որը 1298 թ. նվիրել է Ս. Կիրակոս վանքին: Վանահայր Ստեփան վարդապետն այդ առիթով բարերարի համար պատարագ է մատուցել:

1304 թվականին այնտեղ գրվել է մի այլ Ավետարան, որի գրիչն է Ավետիս քահանան: Մի Ավետարան էլ գրվել է 1316 թ., որի հիշատակարանում կարդում ենք «... Գրեցաւ տառս Աստուածային... Աւետարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի և մաւր նորին Յուդիղայ: Ի հայրապետութեան տեառն Լևոնի... Աղաչեմ խնամով և զգուշութեամբ պահել, և զստացողք սորա զՄխիթար քահանայ և զորդի սորին զՍիմեոն քահանայ, և զհարազատ եղբարքս զՅովհաննէս և զԳրիգորիս և զՏանիկս, այլև զղեռարողըջ մանկունս զԱհարոն դպիր և զՄովսէս, և զազգայինսն մեր զամենայնսն որ այժմս կան և զգնացեալսն առ Քրիստոս՝ յիշել նաև զեղկելի ոգիս զհետնեալս զՆերսէս գրագիրս, որ բազում աշխատանաւք և ջանիւք գրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արիւնակէ որ ի Կրիկիա յերկիրն, Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ իւրովք ձեռաւք էր գրեալ լաւ և ընտիր արիւնակէ...»²:

Դրանից յոթը տարի անց՝ 1332 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում ս. Կիրակոսի վանքը կոչվում է «հռչակավոր»:

Ոմն Ներսես Կելընցի նույն վանքում 1339 թ. գրել է մի Ավետարան:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 55-57:

² Գ. Սրվանձադանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, էջ 295:

1351 թ. Միմեոն քահանան ս. Կիրակոսի վանքում գրել է մի Ավետարան, 1354 թ. ավարտել է մի ժողովածու, ինչպես իմանում ենք Հ. Տաշյանի «Ցուցակ ձեռագրացից»։ Եվ այսպես՝ հետագա տարիներին գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ս. Կիրակոսի վանքը մերթ ապրել է բուռն ծաղկման, մերթ՝ անկման շրջաններ, սարսափի ու անդորր տարիներ, ենթարկվել կողոպուտի ու թալանի, բայց ոտքի կանգնել:

Եթե այսքան ձեռագրեր հասել են մեզ, ապա քանի տասնյակ ձեռագրեր կամ ոչնչացվել են, կամ անհետ կորել՝ դարերի հոլովույթին չդիմանալով: Բայց բերված փաստերն էլ լիովին իրավունք են տալիս մեզ ասելու, թե մի քանի հարյուր տարի շարունակ Կիրակոսի վանքը եղել է մշակութային խոշոր կենտրոն:

Մեզ հասել են վանքի եռանդուն վանահայրերից մի քանիսի անունները, ինչպես երկու Ստեփաննոսներ, երկու Հովհաննեսներ, մի Մարտիրոս և այլն, որոնք ղեկավարել են վանքը տարբեր տարիներ և հիշատակվում են որպես նշանավոր հոգևորականներ:

Հասել են նաև ս. Կիրակոսի վանքի միաբանությունից անդամներից մոտ քսանի անունները՝ Մխիթար, Դավիթ, Կարապետ, Կոստանդին, Հովհաննես, Ստեփան, Մարտիրոս, Վահան և այլն:

1446 թ. ս. Կիրակոսի վանքում գրված Հայսմավուրքը պարունակում է ընդարձակ մի հիշատակարան, որը ուչագրավ տեղեկություններ է տալիս թե՛ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների, թե՛ վանքի աշխատանքների մասին: Նա մանրամասն թվարկում է, թե որ գրիչը քանի տետր է արտագրել. «Դարձեալ, աղաչեմ յիչել ի Տէր զգրողք գրոցս զՄինաս սարկաւազն, որ զառաջքն գրեաց ԺԶ տետր, և զԵրեմիայ արեղայն՝ որ Ժ տետր գրեաց և զտէր Սաչատուր վարպետն, որ Ը տետր գրեաց, և զՅովհաննէս վարդապետն որ Ա տետր գրեաց և զիւր աշակերտքն՝ զԱստուածատուր արեղայն, որ Զ տետր գրեաց, և զԱւետիք արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց: Եւ ես՝ բազմամեղ և անիմաստ Սարգիս, որ զԴ տետրակ ի վերջք գրոցս գրեցի՝ և զցանկն ի յառաջքն, նաև զՄարկոս արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց և Ներսէս արեղայն, որ Ա տետր գրեաց»¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կամ այլ վայրերի մատենադարաններում կան ձեռագրեր, որոնց արտագրման վրա աշխատել են բազմաթիվ մարդիկ. մի բան, որ հեշտությամբ նկատվում է ձեռագրերի տարբերությունը, սակայն հաճախ նրանցից մի քանիսն են

¹ Լ. Ս. Սաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 601:

Հիշատակվում Հիշատակարաններում, իսկ այստեղ բերվել են բոլորի անունները, այն էլ թե յուրաքանչյուրը քանի տետր, այսինքն՝ մեր այժմյան լեզվով ասած՝ քանի մամուլ է արտագրել:

Վերջին մասերն արտագրող «անիմաստ Սարգիսը բացատրում է, թե» ինչու են այդքան մարդիկ աշխատել Հիշյալ Հայսմավուրքի արտագրման վրա: Դրա հիմնական պատճառը համարում է ժամանակի սղուծյունը, այսինքն՝ թե քիչ ժամանակ է տրվել իրենց, քանի որ նույն ձեռագիրը ուրիշների կողմից էլ արտագրվելու էր: Դրա համար էլ, ասում է, ձեռագիրը բաժանել են մասերի «հատեալ եղև» և բաժանել իրար մեջ:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ ս. Կիրակոսի վանքն ունեցել է այդքան գրիչներ: Անշուշտ նրանցից մի քանիսը կարող էին միաբանության անդամ չլինել, սակայն մեծ մասը եղել է: Ղ. Փիրղալեմյանը, «Նոտարքում» տեղ տալով այդ Հիշատակարանին, անդրադառնում է արտագրողներից Ավետիք և Ասատուր արեղաններին, Հովհաննես վարդապետին և ասում, թե նրանք երեքն էլ ս. Կիրակոսի միաբաններից են եղել: Հետո՝ նույն ժամանակամիջոցում հնարավոր է, որ մի քանի գրիչներ էլ զբաղված լինեին այլ ձեռագրեր արտագրելով:

1480-ական թվականներին այս վանքում Հիշատակվում է Հայտնի Մարտիրոս Երզնկացին:

Վանքի հետագա մեկ դարի պատմության վերաբերյալ քիչ բան գիտենք, որոշակի է սակայն, որ անխափան գործել է: Դա երևում է մի քանի ձեռագրերի Հիշատակարաններից:

«Սուրբ Կիրակոսի վանքը,- գրում է ուսումնասիրողներից մեկը,- մինչև վերջերս իր գոյությունը պահած էր, ... Հոն կնատեր սովորաբար Երզրնկայի առաջնորդը: Սիրված ուխտատեղի էր: Ուներ ձեռագիրներ (ապա գողցված)»¹:

Երզնկայի առաջնորդի այստեղ նստելը ցույց է տալիս վանքի կշիռը, իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրերի գողցվելուն ապա դա կատարվել է 1890-ական թվականներին՝ անարժան, արծաթամուղ Հոգևորականների ձեռքով: Այդ մասին գրվել է պոլսահայ մամուլում և մեծ աղմուկ բարձրացել, սակայն ձեռագրերը արդեն հասած են եղել Եվրոպա ... Վաճառված այդ ձեռագրերի մեջ է եղել նաև Կոթեր գյուղի Հայտնի Հայսմավուրքը, որի հնությունը, ըստ ականատեսների վկայությունների, հասնում էր մինչև Բյուզանդական տիրապետության շրջանը: Վաճառվել է շատ էժան գնով և տարվել Անգլիա:

¹ Հ. Ոսկան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 89:

12. ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԵՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ս. Թադեոսի վանքը նույնպես դասվում է Երզնկայի Հնագույն վանքերի շարքը, թեև նրա մասին մեզ հասած փաստերը շատ սահմանափակ են: Ո՛չ կառուցման ժամանակն է հայտնի, ո՛չ էլ նրա գրական-մշակութային գործունեությունը: Ըստ երևույթին՝ նրան Հնություն տալու միտումով՝ կապել են Թադեոս առաքյալի անվան հետ և հիմնականում էլ ծառայել է ուխտագնացություն:

Վանքը գտնվել է Երզնկայի հարավ-արևելյան կողմում, Բոլոմեր Տանձիկ կամ Տածիկ գյուղի մոտ:

Այն փաստը, որ վանքը Հնագույն դարերից եկել հասել է մինչև մեր օրերը, ինքնին ցույց է տալիս, որ երզնկացիների համար սիրված ուխտատեղի է եղել: Եվ արդեն այս վանքի մասին խոսողները շատ ավելի կանգ են առնում ուխտագնացությունների վրա, նկարագրում թե ինչպես հարյուրավոր ընտանիքներ՝ քարավան կազմած ուխտի են գնացել ս. Թադեոսի վանքը և վայելել նրա առողջարար կլիման, քան խոսում նրա մշակութային դերի մասին:

Անշուշտ կրթական գործունեություն էլ ունեցած պիտի լինի, սակայն այնտեղ ուսում ստացած նշանավոր մարդկանց անունների չենք հանդիպում:

18-րդ դարի վերջերին վանքի մատակարարն է եղել Տեր Հարություն քահանան, կենսուրախ, կատակասեր, սրամիտ մի հոգևորական, որ իմացել է ուխտավորներին ամեն կերպ սիրաշահելու գաղտնիքը:

19-րդ դարի կեսերին վանքն ամայացել է: 1895 թ. ոմն Վարդան վարդապետ ցանկացել է վերանորոգել, գործի դնել, սակայն նույն տարում սկսած հայկական ջարդերի օրերին կառավարական գորքերը կողոպտել են ս. Թադեոսի վանքը, վերջնականապես ամայացրել, սակայն ուխտավորները շարունակել են ամեն տարի գնալ այնտեղ¹:

13. ՍԸՐԸԽԼԸ ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անցյալի մասին քիչ բան գիտենք, սակայն վերջին դարերի վերաբերյալ բավականաչափ տվյալներ հասել են: Ծանոթացնենք այն փաստերը, որ գրի է առել Կ. Պոլսի պատրիարքներից Զավեն Եղիայանը և ուղարկել է Գ. Սյուրմենյանին:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար-մարտ, էջ 26:

Սրբրբյւրը ս. Թորոսի վանքը գտնվել է Երզնկայի դաշտը Դերջանից բաժանող լեռների լանջերին: Ըստ ավանդույթյան՝ հիմնադրվել է 4-րդ դարում, ի հիշատակ Հայաստանի Սալահունյաց գավառի իշխան Սուրենի որդու՝ Թորոսի, որը 3-րդ դարի վերջերին քրիստոնեությունն ընդունելու համար նահատակվել է հոր կողմից: Վանքի մեջ եղել են սրբացած այդ Թորոսի և նրան քրիստոնյա դարձնող Դասիոս քահանայի գերեզմանները¹:

Վանքը վարչականորեն ընկել է Երզնկայի սանջակի մեջ, բայց սահմանակից լինելով Դերջանին, ավելի շատ ծառայել է դերջանցիներին:

Ջավեն Եղիայանը ս. Թորոսի վանքը այցելել է 1880-ական թվականներին: Նա գրում է. «Երբ ես այդ վանքը այցելեցի, տաճարը չեն էր, որուն շուրջը կգտնվեին քանի մը տուններ, ուր կբնակեին 9 տուն հայեր, ընդամենը 76 անձ: Ասոնք ամենը մեկ գերդաստանի կվերաբերեին, որոնց նախահայրը հոն հաստատված էր ԺԸ դարու կեսին ատենները: Այդ ժամանակ երկրաշարժե և ասպատակություններն վանքը ավերակ դարձած է եղեր և չըջակա հայությունը ամբողջովին ցրված, իր գյուղերն ու կալվածները քյուրտերուն թողելով: Երզնկայի դաշտեն Մեղուցիկ գյուղեն հայ մը, Ասլան օղլու գերդաստանեն, իր ընտանիքով հոն կերթա կհաստատվի, իր վարպետ եղբոր հետ: Ասոնք ս. Թորոսի մասունքը քյուրտ պեկի մը քովեն կազատեն դրամական վարձատրություն մը փոխարեն և վանքը մասամբ կչենցրեն»²:

Այդ մարդը եղել է Տեր Վահանը, հայտնի՝ առասպելական ուժով: Նրա ընտանիքն է, որ հետզհետե ճյուղավորվել է, մեծացել ապրուստի հիմնական միջոց ունենալով վանքի կալվածների, պարտեզների եկամուտը և ուխտավորների նվիրատվությունները:

Վանքի ուխտի օրը եղել է գատկի հաջորդ կիրակի օրը, երբ չըջակա տասնյակ գյուղերից, մեծ մասամբ Դերջանից, սալբերով, գրաստներով հոժ բազմություն հավաքվել է այնտեղ, զվարճացել: Այդ օրը վանքի ավանդական ձողը (սրբրբյ) հանել են, տնկել բակում: Վանականներից մեկը մազլցել է նրա վրա, զանազան խաղեր ցուցադրել: Դրանից էլ առաջացել է վանքի անունը՝ Սրբրբյւր Թորոս: Բայց թե երբվանից է եղել այդ սովորությունը, ինչ է նշանակել սրբրբյի արաբողությունը, ոչ ոք չի հիշատակել:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, Երուսաղեմ, 1968, էջ 162:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 100-101:

Հիշյալ վերանորոգությունից հետո վանքը միշտ ունեցել է իր վանահայրը: Նախ այդ պաշտոնը վարել է Մարկոս վարդապետը, որն իր կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում և եղել է շատ գրասեր, փորձել է վանքը դարձնել կրթական կենտրոն, սակայն չըջապատի մուսուլման մոլեռանդ տարրը հնարավորություն չի տվել իրագործելու այդ ծրագիրը:

Մարկոսը մեռել է 1855 թվականին, վանքը ժառանգ թողնելով Տեր Սարգիսին: Սա երկար ժամանակ վարել է վանահայրություն պաշտոնը, վախճանվել 1878 թվականին: Նրան էլ հաջորդել է Տեր Պողոսը, վերջինիս մահից հետո՝ 1889 թ.՝ Տեր Վահանը:

Սերնդեսերունդ անցած այս ժառանգությունը սկիզբը համարվում է 1814 թվականը, մի բան, որ հաստատվում է վերոհիշյալ Մարկոս վարդապետի մի կոնդակով, գրված նույն տարում:

Վանքի միակ արձանագրությունը վերաբերվել է 17-րդ դարին: Դա էլ հիմք է տալիս հավատալու, որ ջալալիների ասպատակությունների ժամանակ, ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ, ս. Թորոսի վանքը հիմնահատակ կործանվել է, հետագայում վերանորոգվել:

Ս. Թորոսի Սուքիասը 1925 թ. գրի առած հուշերում գրում է, թե վանքի բնակչությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բաղկացած է եղել 85 անձից՝ այր, կին, երեխա: Պահել են մի քուրդ հովիվ, որը լավ իմացել է հայերեն: Իրենք հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և մեղվապահությամբ: Ունեցել են պտղատու այգի, որն սպասարկել է թե բնակչությանը և թե ուխտավորներին:

«Վանքը ամբողջ պարսպապատ էր,- գրում է Սուքիասը,- միայն մի երկաթե դուռ ուներ, որը երեկոները կփակեին և ամբողջ բնակչությունը կմնար պարիսպեն ներս»:

Սուքիասի հուշերում կա շատ ուշագրավ մի փաստ: Ասելով թե ս. Թորոս ուխտի են եկել անգամ Կեսարիայից և այլ հեռավոր վայրերից, հիշատակում է Թեքիրդաղը, իսկ այդ քաղաքը՝ Ռոզոստոն, գտնվում է Կ. Պոլսի մոտակայքում: Որտեղի՞ց որտեղ ոռոգատոցիներ են եկել և ինչո՞ւ: Կա պատմական վկայություն, որ Ռոզոստոյի հայերի մի մասը ջալալիների ասպատակությունների շրջանում գաղթել է Երզնկայից, այս մասին հաճախ էր խոսում նաև մեր խընկելի ուսուցչապետը՝ Հր. Առաճյանը, որի ծնողները ոռոգատոցի են եղել: Նա կատակով իրեն համարում էր երզնկացի:

Այս սքանչելի վանքն էլ արժանացել է նույն ողբերգական ճակատագրին, ինչ մյուսները: Մեծ եղեռնի օրերին թուրքերը թալանել, ամայացրել են սրբատեղին: Ռուսական զբաղումից հետո սարերն ապաստանած թորոսցիները վերադարձել են, փորձել վերականգնել վանքը, սակայն մեկեկես տարի անց՝ ռուսական զորքի նահանջի օրերին՝ թողել են ամեն ինչ ու փախել դեպի ռուսական հողը:

Շրջակա գյուղերից մեկի շեյխը եկել քանդել է շինությունը, փայտերը տեղափոխել իր գյուղը, զբաղվել է նաև վանքի հողերը, անտառները:

«Այսօր հողակույտի մը վերածված է հարյուրավոր տարիներու ժրաջան աշխատանքով պահված այդ սրբավայրը,- գրում է թորոսցի Սուքիասը՝ վերջին ներկայացուցիչը հնամենի մի փառքի:

14. ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔ

Գտնվում է Երզնկայի արևելյան կողմում, Քեչիչ և Սարը-Ղայա լեռների ստորոտում, ոչ շատ հեռու պատմական Բթառիճ գյուղից: Վանքի հարավակողմին Բթառիճն է, արևելյան կողմը՝ Քելերիճը, հեթանոսական դարերից մնացած երկու գյուղեր:

Ունեցել է առողջ կլիմա, հիանալի համայնապատկեր: Ուսումնասիրողներից մեկը գրում է թե արտաքինով վանքը պարզ է երևում, սակայն ներքնամասերում «հին ճարտարարվեստի գլուխ գործոցներ կցուցադրեն իր զանազան մասերուն մեջ»: Ունեցել է գեղեցիկ եկեղեցի, պարտեզ, չրջապատված՝ բարձրադիր հողապատնեչներով: Ապահովված է եղել արտաքին մեծ դռնով, շինված հաստ ու մշակված երկաթից, «գոր գոցելու և բանալու համար հարկ է որ երեք չորս վանականներ քովե քով գան և գործածեն փայտե ձողեր: Այս դուռը ունի նաև ահագին նիզամիակ մը, որ երեք չորս բանալիով կբացվի»¹:

Ե՞րբ է հիմնվել ս. Նիկողայոսի վանքը, ստույգ հայտնի չէ: Ունեցել է ընդամենը մի արձանագրություն 1797 թվից, որ անշուշտ որևէ վերանորոգման թվականն է հուշում:

«Հին վանք եղած կթվի», - գրում է Հ. Ոսկյանը, - առանց որևէ ենթադրություն անելու:

Հին լինելու օգտին են խոսում այն մի քանի մանր տվյալները, որ հասել են մեզ: Եկեղեցու գմբեթը նման է եղել էջմիածնի կաթողիկեին: «Սորանները նախնի ճարտարարվեստի ամեն նրբությունները կներկայացնեն իրենց գեղակերտ և նրբահյուս քանդակ-հանգույց-

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

ները մարդուս խելքեն գերիվեր կթվին, որոնց վրա տաշված և իրենց բնական գույներով նկարված նրբերանգ ծաղիկները գիրենք գործող արվեստագետին ճարտարությունը կներկայացնեն»¹:

Ս. Նիկողայոսի վանքը խոր անցյալում ունեցել է կրթական, մատենագրական գործունեություն, մեծ թվով միաբաններ, զարգացած վանահայրեր, Գրիգոր Դարանաղցու վկայությամբ այնտեղ գործել է Մկրտիչ տաղասաց վարդապետը: Սակայն գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ՝ վանքի մշակութային գործունեությունը ներկայացնող: Պատճառը ամենից ավելի կողոպուտի ու թալանի ենթարկված լինելու փաստն է:

«Այս սրբավայրն այլ,- գրում է Ս. Ամատյանը,- Չախրմանու վանուց նման առարկա եղած է մինչև վերջին ժամանակներս մերձակա քրդաց ասպատակությանց և այս իսկ աղագավ անչուք ու անինչ մնացած է: ... Այժմու վանահայրն է Մեղուցիկ գյուղեն Տեր Գարրիել քահանա Մարուքյան, որ թեև ոչ այնքան աշխուժ ու ճարպիկ, այլ խիստ բարեսիրտ ու հեղահամբույր է և թողլով յուր ժողովուրդն ու հայրենական կալվածներն երեսի վրա, ս. Նիկողայոսի կծառայե և կջանա շինել ու բարեկարգել զայն, եթե Բթառիճու տգետ ու կոշտ գլխավորաց նախանձ ու հակառակությունն, ինչպես նաև Գավառական վարչություն պահանջկոտությունն չվհատեցնեն զինքը»²:

Մեզ հասած վերջին և հավաստի վկայությունն է սա, որ վերաբերում է ս. Նիկողայոսի վանքի հարյուր տարի առաջվա վիճակին: Ի՞նչ փորձանքներ են եկել դրանից հետո վանքի գլխին: Հայտնի է միայն, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները պահել է իր գոյությունը:

15. ՃԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔ

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի չարքում հիշատակում է երկու վանք էլ, մեկը՝ ձլեմոնի, մյուսը՝ Հերմոնի, բայց հայտնում է նաև այն կարծիքը, թե դրանք կարող են նույնը լինել: Շատ հավանական է, քանի որ Հերմոնի վանքի մասին չեն խոսում ոչ Ս. Ամատյանը և ոչ էլ Գ. Սյուրմենյանն իրենց շատ հավաստի գրություններում, իսկ Տ. Պալյանն էլ, որ հիշատակում է այդ անունը, ասում է թե երզնկացիները նման վանքի տեղն անգամ չգիտեն: Հենց այդ փաստն էլ վկայում է, որ գոյություն չի ունեցել:

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 380:

Իսկ որտեղի՞ց է առաջացել թյուրիմացությունը: Քանի որ Հերմոնի վանքի հիշատակությունը կա միայն Թովմա Մեծոփեցու մոտ, սխալած չենք լինի, եթե ասենք, որ ըստ երևույթին, այդ պատմիչի երկասիրության գրիչներից որևէ մեկը ձլեմոնը Հերմոն է արտագրել ձ-ի և չ-ի սովորական մի շփոթությամբ:

Եվ քանի որ Հերմոնի մասին ոչինչ չկա տպագրված, մենք խոսելու ենք միայն ձլեմոնի մասին:

Մեզ հասել է ընդամենը երկու հիշատակարան, որոնք գրված են ձլեմոնի վանքում: Մեկը տպագրված է Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար» գրքի 2-րդ հատորում և առանձնապես մեծ արժեք չի ներկայացնում, թվականն էլ անհայտ է, սակայն պարունակում է անուններ, որոնք ենթադրել են տալիս թե գրված պիտի լինի ուշ դարերում¹: Վանքը գործել է գեթ մի քանի դար, քանի որ մյուս ընդարձակ հիշատակարանը վերաբերում է 1332 թվականին: Այս հիշատակարանը պարունակում է բավականաչափ տեղեկություններ վանքի ու առհասարակ Երզնկայի մտավոր կյանքի մասին: Նախ այնտեղ հանդիպում ենք մեծ թվով երզնկացիների անունների, բազմաթիվ արեղաներ, քահանաներ, աշխարհական մարդիկ, անգամ արհեստավորներ: Եթե ընդունենք որ Հոգևորականների մի զգալի մասը կապված է եղել ձլեմոնի վանքի հետ, պարզ կարող է դառնալ նրա կշիռը այդ ժամանակաշրջանում:

Գրված լինելով Կիրիկյան թագավորության այն տարիներին, երբ այդ պետությունը նկատելի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Արևմրտահայաստանի նկատմամբ, հիշատակարանի գրիչ Հովհաննես արեղան սկզբում հիշում է. «Ի թագաւորութեան հայոց Լևոնի որդոյ Աւչնի և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ և յեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Սարգսի»:

Հովհաննես արեղան մանրամասն թվարկում է Ավետարանի արտագրման և իր հետ կապված մարդկանց անունները: Նկատի ունենալով այս հիշատակարանի շահեկանությունը, բերում ենք որոշ հատվածներ, որոնք վերաբերվում են անմիջապես ձեռագրի ստեղծմանը. «Արդ, գրեցաւ սա ի յեկեղեց գաւառս, ի յեղնկայս, և վասն դառնութեան ժամանակիս ի հինգ տեղիս փոխեցեալ եղաք ի գրել սորա, զի (սկիզբն) սորա ի Տի(ա՞)րին եղև և աւարտումն սորա ձլեմոնիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգայ զօրաւարին և սուրբ կաթողիկէիս և այլ սրբոցս: Եւ արդ յիշեսջիք և զեղբայրն իմ զգեռարոյս արեղայ զՍարգիս, որ զթուղթս կոկեց և

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, էջ 329:.

սպասաւոր էր գրողիս: Ընդ նմին յիշեսցիք և զհայր վանիցս ձիւ-
մոնոյս զԳրիգորէս արեղայ և զայլ միաբանքս, զՍոսթենէս ծերունի
արեղայ և զՍէթ արեղայ և զՅովհաննէս արեղա, զԿարապետ արեղա
և զՍարգիս արեղա և զՅովհաննէս սուտանուն արեղա զգրող սորա:
Եւ արդ, յիշեալիք և զքահանայս զգեղ Սարաթշոյ՝ զՅովհաննէս քա-
հանայ և զԴաւիթ քահանայ և զՆերսէս քահանայ և զՍտեփանոս
քահանայ և զաւագ տանուտէրքս՝ զՍողոմոն և զՖէրսն և զայլ պաղի
զմեծ և զփոքր... ամէն: Խոշորութեան գրոցս և սխալանաց մի մե-
ղադրեք, զի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաւ, զի յայսմ ամին
որ Տամուրտաչն յայտնեցաւ և եկն ի վերայ աստուածապահ քաղա-
քիս Երզնկայիս և ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս զՔուրթ և զԹա-
թար և պաշարեաց զքաղաքս և նստաւ ի վերայ սորա ամիսս դ. և ի
դառն նեղութիւն հասոյց, բայց քաղաքին ոչինչ կարաց վնասել, զի
Աստուծոյ զօրութիւն պահէր զնա»:

Այս ընդարձակ հիշատակարանի լուսանցքում էլ կարդում ենք.
«Եւ զԿիրակոս միակեցն յիշեցեք, որ զգրողիս մուշտակն կարեց»¹:

Դերձակ Կիրակոսի «հիշեցեքով» էլ ավարտվում է այս հիշատա-
կարանը, որը լրիվ գաղափար է տալիս ձիւմոնի վանքի գործունեու-
թյան, նրա միաբանների, ժամանակի քաղաքական դեպքերի մասին:

Այս հիշատակարանը գրված է 14-րդ դարի սկզբներին, Գ. Սըր-
վանձոյանցի բերածը՝ դրանից առնվազն մեկ դար հետո: Անշուշտ
վանքը գործել է նաև հետագա դարերում, բայց դժբախտաբար չի
պահպանվել որևէ փաստ: ձիւմոնի վանքի մասին չեն խոսում ո՛չ
Ս. Ամատյանը, ո՛չ Գ. Սյուրմենյանը, ո՛չ Տ. Պայյանը: Կամ այն է, որ
մի ուժեղ երկրաչարժ հիմնահատակ կործանել է այն, կամ դարձել
մի աննշան ուխտատեղի:

16. ՄԻԱՎՈՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Սա էլ համարվում է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Ըստ ավան-
դության՝ կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, որն իբր թե
այնտեղ ամփոփել է ս. Կարապետի մասունքները:

Իհարկե սա սովորական հնարանք է, վանքը հնագույն դարերը
տանելու նկատառումով ստեղծված: Բայց որ այն եկել է խոր անց-
յալից՝ կասկածից վեր է:

Ս. Կարապետի վանքը գտնվել է Երզնկայից երեք ժամ հեռավո-
րության վրա, Աղտաղ կոչվող լեռան ստորոտում, Յալընըզ պաղ

¹ Հ. Ոսկան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 94:

գյուղի մոտակայքում: Երևի այս վերջին Յալընըզ (մենակ) թուրքերեն անունն էլ առաջացել է վանքի Միավոր անունից:

Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատությունում մեջ այսպես է ներկայացնում նրա աշխարհագրական վայրը. «Եւ կայ ի վերայ ճանապարհին (Երզնկայի) վանք մի հռչակաւոր, որ Միաւորի ս. Կարապետ անուն, առ ստորոտով լեառն մեծի որ Չարտախլու կոչեն, որ գնացեալ սինսոն հասանէ, մինչև ի Շիպ Ղարահիսարն, որ է Կողոնիայ»¹:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է Կարնեցու գործածած «հռչակավոր» բնութագրերը, անկախ այն բանից, որ նման գերադրական մակդիրներ տալը վանքերին և նրանց միաբաններից ոմանց, սովորական էր: Դժվար թե վանքը ժողովրդի մեջ լայն հետաքրքրություն չարժած չլիներ, կրթական-մշակութային դեր չկատարեր և մարդիկ այն համարեին հռչակավոր:

Կա վկայություն, որ վանքն ունեցել է ուխտավորների հովանոց, այսինքն՝ կացարաններ, սենյակներ, անասունների համար ախոռներ, մարազներ:

Այս բոլորով հանդերձ, մեզ չեն հասել ո՛չ այնտեղ գրված ձեռագրեր, ո՛չ էլ հիշատակություններ նրա կրթական, մտավոր գործունեության մասին: 18-րդ դարի վերջերին վանքը արդեն ավերակ վիճակում է եղել: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի, «առհասարակ կործանեցաւ ի վերջին երկրաշարժութեան Երզնկայի»²:

Ահա և Ս. Ամատյանի վկայությունը. «Քաղաքեն երեք ժամու հետավորությամբ հիմնված է դաշտին արևմտյան հյուսիսային կողմն՝ լեռան ստորին զառիթափին վրա. շինվածքն հնացյալ ու խարխլալ, տաճարն՝ թեև բարձրադիր ու ընդարձակ, այլ կիսավեր. ունի հանդեպ արտաքին դռան անշուք մարգագետին ու ծառաստան և ի հյուսիսակողմն պարսպին՝ խոպանացյալ մրգաստան, ազագուն ջրոյ ուրդ մի կը հոսի բակին մեջ և չզորեր ոռոգելու գեթ մրգաստանն ու մարգավայրն: Այս վանք, որ աղքատության մասին երկրորդն է, կորուսած է յուր բազմաթիվ արտերեն մեծագույն մասն, և մի փոքր մասն, զոր ունի այժմ արդյունավոր չէ առ ի չգոյն ջրո, բայց յուր օղն, ջուրն, տեսարանն ու դիրքն գովելի են, վասնզի կը տիրե Եկեղյաց դաշտին արևմտյան մասին, ... Վանահայրն է հայ ընտանիք մը, որ վերջին մնացորդն է հիշյալ գյուղի հայ բնակություն»³:

¹ Տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հատ. II, Երևան, 1956, էջ 551:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 100:

³ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 52:

Վանքի անվան Միավոր կոչվելու մասին Երզնկայում պատմվել է մի ավանդույթուն, որը մեջ է բերել Տ. Պալյանը: Այնքան էլ Հիմնավոր չէ, բայց քանի որ Երզնկայի գավառի նման ավանդույթունները տեղ չեն գտել անգամ Ա. Ղանալանյանի արժեքավոր «Ավանդապատում» գրքում, ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ. «Այս վանքի Հիմնարկության ժամանակի մասին,- գրում է Պալյանը,- ժողովրդական ավանդույթունը կրսե թե երբ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Կեսարիայեն ս. Կարապետի մասունքը կրերեր ջորիով, կհասնի Երզնկայի Զուխտակ Հայրապետի վանքի մոտն ի Թիլն ավան, ուր ժողովրդյան հետ խոսքի բռնված պահուն, ջորին վրայի մասունքով կկորսվի: Անմիջապես փնտրելու կելնեն և կգտնեն այս վանքին տեղվույն վրա մենավոր պառկած: Այս դեպքին վրա Լուսավորիչը կհրամայե շինել այս վանքը, և կանվանե դայն Միավոր ս. Կարապետ: Սրբույն մասունքի կտոր մ'այ հոն կղեն, ուր կմնա, կրսեն, մինչև ցարդ»¹:

Տ. Պալյանը որոշ տեղեկություններ էլ տալիս է վանքի ընդհանուր վիճակի մասին: Նա գրում է. «Վանքի տաճարը փոքր և քարուկիր շինված պարզ շենք մ' է, առանց թվականի և արձանագրության, վանքի մյուս շենքերն ալ խարխուլ վիճակ մը ունին: Դուրսն ունի նաև սեփական պարտեզ մը և 12 արտավարի չափ ալ մշակելի հողեր: Վանուց մատակարարությունը և արտորեից մշակությունը ժամանակին աշխարհական հոգաբարձուի մը հանձնված էր, իսկ այժմ ինչպես կմատակարարվի՝ որոշ տեղեկություն մը չունիմ»²:

Այլ աղբյուրներից էլ իմանում ենք, որ 19-րդ դարի ընթացքում ս. Կիրակոսի վանքը պատկանել է երզնկացի Թորոսյանների ընտանիքին, որը որդուց որդի ժառանգել է, թեև մեծ արդյունք չի բերել:

Այս է մեր իմացածը ս. Կարապետի վանքի մասին: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ իսկապես գործ ունենք շատ հին մի սրբատեղիի հետ, որը շատ դարեր առաջ Հիմնովին կործանվել է և մարդիկ նրա տեղը կառուցել են նոր վանք, պարզապես բազմահազար ուխտավորներին իրենց հետ կապելու, նյութապես օգտվելու համար:

17. ՍԱՂԻ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքից մեզ հասել է ընդամենը մեկ հիշատակարան, որի հիման վրա Հ. Ոսկյանն այն մտցրել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Ճիշտ է վարվել բանասերը, քանի որ այդ հիշատակարանում խոսվում է

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

² Նույն տեղում:

ոչ միայն վանքի գոյութեան մասին, այն էլ ղեռնա 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբներին, այլև ցույց է տրվում որ վանքը եղել է մշակութային կենտրոն: Ակնարկված Հիշատակարանը, որ գրված 1413 թվին, սկսվում է այսպես.

«Արդ, գրեցաւ... ձեռամբ Սամուէլի ... գրչի, ի գաւառիս Եկեղեաց, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սաղի սուրբ Ստեփաննոս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկայիս... Հրամանաւ Մարգարէի աստուածասիրի՝ առաջնորդի անապատիս, ծախիւք և արղեամբք Ոնոփրիոսի աւագ սարկաւագի, և Պետրոսի կուսակրօն արեղ[այ]ի և Յակոբ կրօնաւորի...: Արդ... գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՊԿԹ (1413) ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի...: Արդ յիշեցէք ... (զստացող տառիս) զՈնոփրիոս աւագ սարկաւագն զհայր վանացս, եղ ի դուռն սուրբ Կարապետիս յիշատակ անջինջ...: Արդ յիշեցէք յաղօթս ձեր զհայր Ոնոփրիոս և զեղբայրն իւր զՏիրատուր արեղան և զհայրն իւր զԴաւիթ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս և զմայրն իւր զՍիրմայն... յիշեցէք և զՊետրոս արեղան, որ օգնական եղև ի գրոցս գրելէն ԳՃ դրամ...: Յիշեցէք և զՅակոբ արեղան զփակակալն... ընդ նմին յիշեցէք... զառաջնորդ սուրբ անապատիս զսուրբ Ստեփաննոսու Նախավկայիս զհայր Մարգարէ, որ բազում երախտիք ունի առ մեզ և յորդորեաց ի բանս յայսմիկ և հանգուց... և զամենայն եղբայրութիւնս առ հասարակ: զՅովհաննէս կրօնաւորն՝ զհոգեւոր հայրն մեր, որ բազում աշխատութեամբ սնոյց և ուսոյց զիս և նա եղև պատճառ այսմիկ և զօրինակն շնորհեաց և զծնօղսն... և զբուրորդիան Շահրիարն որ զգիրքս գլխաւորեաց և զԿարապետն»¹ և այլն:

Հիշատակարանից երևում է, որ Սաղի ս. Ստեփաննոսի վանքը ունեցել է մեծ թվով միաբաններ, նաև կարող մի վանահայր, որին, այսինքն՝ Մարգարեին, հիշելիս ասվում է թե նա մեծ ծառայություններ է մատուցել վանքին և միաբանությունը, հորդորել է գրել այդ ձեռագիրը, թե նրան շատ բան է պարտական «զամենայն եղբայրութիւնս առհասարակ», ինչ որ ցույց է տալիս միաբանություն անդամների նկատմամբ նրա հոգատարությունը:

Նույն այս հիշատակարանից իմանում ենք, որ գրիչ Սամուելի քեռորդին էլ ըստ երևույթին եղել է ծաղկող և գրել է ձեռագրի սկզբնատառերը:

Բայց ե՞րբ է պատմություն ասպարեզից անհետացել նման մի վանք, որ իր ժամանակին ունեցել է այդքան համբավ: Այդ ի՞նչ ուժ է

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 154-155:

եղել, որ երկրի երեսից ջնջել, իսպառ մոռացություն է մատնել մի սրբատեղի, որ մարդիկ չեն էլ իմացել, թե նման մի վանք գոյություն է ունեցել:

Երզնկայի վանքերի մասին գրողներից ոչ մեկը՝ ո՛չ Կ. Ղազանճյանը, ո՛չ Ս. Ամատյանը և ո՛չ էլ Գ. Սյուրմենյանը այն չեն հիշում անգամ հանգած վանքերի շարքում:

Այդպիսի ավեր չէր կարող գործել մարդ արարածը, որքան էլ լիներ դաժան, գազանաբարո բնազդի տեր: Ամենայն հավանակալությունը մեծ երկրաշարժերից մեկի ժամանակ է, որ հիմնահատակ կործանվել է՝ գուցե «վասն մեղաց» նրա միաբանների այնքան օգտակար աշխատանքի:

Այս առիթով ուզում ենք անել մի ենթադրություն. Երզնկայի վանքերից մի քանիսը ունեցել են երկու, երբեմն երեք անուն: Հնարավոր է, Սաղի ս. Ստեփաննոսի վանքի գործունեության մի մասը հիշատակված լինի մեր մատենագրության մեջ որևէ այլ վանքի առիթով:

18. ԶԱԳՐԲԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Չագրման գյուղի մերձակայքում, Քեչիչ Դաղ լեռան լանջերին, փոսի մեջ, Երզնկայի հյուսիս-արևելյան կողմը: Քարաչեն և փոքր եկեղեցի է եղել, ունեցել է առողջ օդ, սառը ջրեր:

Ս. Ամատյանը այս վանքի մասին գրում է. «Չախրըմանը կը համարիմ Չարխափան բառին աղավաղությունն. վանքին մոտիկ փոքրիկ՝ իսկ ավելի վարը բավական մեծկակ՝ երկու թուրքաբնակ գյուղեր սույն անվամբ կկոչվին, մեծ Չախրըմանու մեջ կա ս. Աստուածածնի անվամբ հին եկեղեցյակ՝ որ ի մարագ փոխարկյալ է: Այս վանքը կը գտնվի դաշտին ճիշտ հյուսիսակողմն, Քեչիչ բարձրաբերձ գագաթին առջև, սարահարթի կամ լեռնատափի վերա, որ ուղղաձիգ, բարձրացած է դաշտեն և ունի խիստ դժվար վերելք: Օղն, տեսարանն ու դիրքն աննման, քանի որ խիստ բարձր է և կը տիրե դաշտին ամբողջ միջավայրին, ուր սփռված են ցրիվ բազմաթիվ գյուղեր, և հանդիպակաց լեռանց (Մերձան, Ղազան Ղայա) և նոցա օժանդակ սարերու և լեռնակոհակներու և որ ի նոսա տարածյալ գյուղերու և Վանուց: ... Հանդեպ գյուղին, արևելյան կողն և հինգ վայրկյան հեռավորությամբ կը գտնվի փոքրիկ, քարաչեն ու կամարակապ այլ կիսակործան մատուռ մի և նմին կից դարակավոր ածուններ, դերբուկ և ավերակաց մնացորդք: Մի քանի տարի առաջ այս մատուռն իբրև գոմ կը ծառայեր և վանուց սակավաթիվ արտերն հանձնված էին թուրք

վանապահի մը և այնինչ վանուց անունն ալ պիտի մոռցվեր, երբ Հնայակ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով վանուց օթարանն և արտերն հայ վանապահի հանձնվեցան, գրավյալ արտորեից մի մասն հետս առնվեցան, վանուց կարասիքն ու սպասներն, որք ի պահ դրված էին՝ հավաքվեցան, հանգանակութեամբ ուրիշ կարևոր պիտույք ձեռք բերվեցան, և այսօր վանքն՝ եթե ոչ կատարյալ վիճակ՝ գեթ նորա ստվերն ունի: Եկեղյաց զավառի ձոխ վանքերեն մին էր երբեմն այս, որ ամենե ավելի առարկա եղած է հարձակմանց և հափրչտակութեանց, Դերջանա ու Բաբերդու միջև որջացյալ քրդաց մտտ և ի լեռնավայրի գտնվելուն համար»¹:

Սրանք են մեր ունեցած տվյալները Չագրմանի ս. Պողոս-Պետրոս վանքի մասին:

Հ. Ոսկյանի հիշատակած 34 վանքերից քննութեան առանք 17-ը, առավել վավերական գործունեութիւն ունեցողները: Մնացածների վերաբերյալ մեր տեղեկութիւնները սակավ են և հակասական, եթե չասենք մի քանիսը նաև ոչ իրական: Դրանց մի մասի ոչ հիմնադրման ժամանակն է հայտնի, ոչ էլ կրթական, մշակութային դերը: Պարզապես հիշատակվել են ուսումնասիրողների կողմից որպես Երզնկայի վանքեր, հենվելով տեղանունների կամ ավերակների վրա:

Մի քանիսն էլ պարզապես թշուրիմացութեամբ են արձանագրված Հ. Ոսկյանի մոտ: Օրինակ՝ Իշողի վանքը: Հենց Ոսկյանն էլ է կասկածում, որ դա նույն Շողա վանքն է, բայց դրանով հանդերձ հատուկ թվարկումով դասել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Կամ՝ Հերմոնի վանքը, որ Ճլեմոնի վանքն է, բայց հիշատակված է առանձին:

Քանի որ մի քանի վանքեր իսկապես անցյալում գործել են, բայց հետագայում ավերվել կամ ամայացել, իսկ մեծ մասի տեղերն էլ որոշակի են, ավելորդ չենք համարում շատ հակիրճ տողերով հիշատակել նաև այդ վանքերը:

19. ԱԿԸՆՋԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անունը մեզ հասել է միայն մի հիշատակարանից, գրված 1599 թվին: Ահա այդ հիշատակարանը. «Ձվերջին կազմող Աստուածաշունչ գրքիս գտէր Կիրակոս արեղայս և Յակոբ գրոց աշակերտս... Կազմեցաւ գիրքս ի դառն և ի նուրբ ժամանակիս վասն անօրէն տաճկացն, անողորմ կողոպտէին գրքիստոնեայքս, օրն անգամ մի ի յայրս և ի ծերպս վիմաց փախաք, հաղիւ կարացաք հանել

¹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 52:

զգրիբս, թվ. ՌեՆԸ (1599) յեկեղեաց գաւառն ի յԱկրնջին վանքն, ի տէր Կիրակոս Հարպետին և այլ միաբանիցն. ամէն»¹:

Ուրեմն վանքն ունեցել է միաբանութիւն, մարդիկ զբաղվել են գրչագրութեամբ, այն էլ 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբը-ներին:

20. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՑ ՎԱՆՔ

Հիշատակում են մի շարք ուսումնասիրողներ՝ Երզնկայի մյուս վանքերի շարքում, առանց որևէ ճշգրիտ տեղեկութիւն տալու: Կ. Ղազանճյանը տեսել է նրա ավերակները, ինչ որ վկայում է, թե անցյալում իրոք այդպիսի վանք գոյութիւն ունեցել է: Բուժական նպատակով մարդիկ ուխտի են գնացել այնտեղ մինչև Մեծ եղեռնի տարին:

21. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ՉԱՐԽԱՓԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, Չախրըման գյուղի մոտ: Հիշատակվում է Պ. Նաթանյանի «Արտոսը Հայաստանի» և Գ. Սյուր-մենյանի «Երզնկա» գրքերում, որպես հանգած վանք, ուխտատեղի:

22. ԳԱՌՆԻԿ ՃԳՆԱՎՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Տաճրակ և ճրգնի գյուղերի մոտակայքում: Գառնիկ ճգնավորի մասին գրել են մի շարք հայ պատմիչներ (Մովսես Խորենացի, Սամուել Անեցի և այլն): Ըստ ավանդութեան ապրել է 4-րդ դարում: Հետևաբար նրա անունը կրող վանքն էլ պիտի որ շատ հին լիներ, սակայն ժամանակի ընթացքում կործանվել է: Ժողովուրդը ցույց է տվել նրա ավերակները, որոնք հավատացյալների համար եղել են ուխտատեղի:

23. ՍՈՒՐԲ ԵՂԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐ

Այս անունով Երզնկան ունեցել է երեք վանք, մեկը՝ Կեղզուտ գյուղում, մեկը՝ Հանդիսում, երրորդը՝ Երկան գյուղի ս. Գևորգ վանքի մոտակայքում: Երեքն էլ վաղուց դադարել են գործելուց և մեր մատենագրութեան մեջ էլ չեն հիշատակվում:

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 55:

24. ԽԱԶԿԱ ՎԱՆՔ

Կոչվել է նաև Տիրաչեն, բայց բոլոր բանասերներն էլ գտնում են, որ չպետք է չփոթել Տիրաչեն ս. Ներսես վանքի հետ: Տ. Պալյանը գրել է. «Մենք ինքնին համոզում մը գոյացուցինք, թե ասոնք առանձին վանքեր պիտի ըլլան»¹:

25. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Մարեք գյուղի մոտ. կոչվել է նաև Ոսանեկատուր ս. Աստվածածին: Վանքի ամայացումից հետո նրա հողերն օգտա-գործել են Մարեք գյուղի բնակիչները:

26. ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵՒ ՎԱՆՔ

Երզնկայի ամայացած վանքերից է. գտնվել է քաղաքից երեք ժամ հեռու. Սբկաթող գյուղի մոտ, որի անունն էլ անչուչտ առաջացել է ս. Կաթողիկե բառերի աղավաղումից: Մի հիշատակարանի ժլատ տվյալներից երևում է, որ այս վանքը անցյալում եղել է շեն և մշակութային կենտրոն, որտեղ գրվել են ձեռագրեր «ի մայրաքաղաքս յերզնկայս, ընդ հովանեաւ սուրբ Կաթողիկէիս աստուածաբնակ տաճարիս»:

27. ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի հիշատակութունը գտնում ենք բազմաթիվ ուսումնասիրողների մոտ՝ Ղազանճյան, Ամատյան, Ալիշան, նաև պատմիչ Գրիգոր Դարանաղցի և ուրիշներ, սակայն ոչ մեկը որոշակի ոչինչ չի ասում նրա անցյալի մասին: Ասում են միայն, թե գտնվում է Երզնկայի արևմրտյան կողմում, Կապուսի վանքի մոտերքը, Սեպուհ լեռան լանջերին, թե այս վանքում, 13-րդ դարում ստվորել է Հովհաննես Երզնկացին: Եթե ճիշտ է վերջին փաստը, նշանակում է ս. Մինասի վանքը մասնակցել է Երզնկայի մտավոր զարթոնքին՝ 12-13-րդ դարերում: Տ. Պալյանը գրում է. «Այս վանքն ալ ի վաղուց անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանորեից և այժմ բեկորները կնշմարվին»: Անչուչտ հիմա այդ բեկորներն էլ չկան:

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

28. ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ոմանց կարծիքով եղել է Երզնկայի Հնագույն վանքերից: Գտնվել է քաղաքի հյուսիսային կողմում, Ախորճրզ գյուղի մոտ: Կոչվել է նաև Պաղ ապուրի վանք, «վասնզի մեծ պահոց առաջին յոթնեկին շաբաթ օրը հոս կայցելեին ուխտավորները և միմիայն պաղ ապուրով կգոհանային»¹: Նշանակում է եղել է սիրված ուխտատեղի: Չպետք է շփոթել Սըրըխը ս. Թորոսի վանքի հետ: Կան որոշ հիշատակություններ, որոնց համաձայն 14-րդ դարում ունեցել է գրչագրական գործունեություն:

29. ՓՈՐՁԱՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Ղուլիջան կամ Գուզուլջան գյուղում: Հնուց քանդվել է և դարձել ուխտատեղի:

30. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱԶԵՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Սընգոր (Սուրբ Գրիգոր) լեռան ստորոտում, դեպի Տրապիզոն տանող ճամփին: Վաղուց քանդված է եղել, թեև մինչև 19-րդ դարի վերջերին նշարվել են ավերակները:

31. ՍՈՒՐԲ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի և Տաճրակի միջև: Անցյալում եղել է քարաշեն ու կամարակապ գեղեցիկ վանք, որ քանդվել է վաղուց և քարերը օգտագործվել են Եփրատի վրա ձգված կամուրջի համար: Տ. Պալյանը այս վանքի մասին գրում է. «Տաճրակ անուն գյուղեն կես ժամու չափ հեռի, Պրաստիկ անուն գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է և անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանքերու, թեև ասկից 40 տարի առաջ վանքին և իր միջի քարաշեն ու կամարակապ տաճարին կանգուն ըլլալը գիտցողներ կան»:

32. ՍՈՒՐԲ ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երեք կամ չորս ժամ հեռու, Կարմրի անուն գյուղի մոտակայքում: Տեղացիների հավաստիացմամբ անցյալում կոչվել է Օգսենտի վանք: 19-րդ դարի վերջերին դեռ ավերակները պահպանված են եղել:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1890, փետրվար, էջ 77:

Մենք մանրամասնորեն խոսեցինք Երզնկայի վանքերում կատարված մշակութային աշխատանքի մասին: Հիշատակվեցին բազմաթիվ գրիչներ, ծաղկողներ, մանրանկարիչներ: Չխոսեցինք միայն այդ վանքերի ճարտարապետական արժեքի մասին:

Երզնկան այս բնագավառում պարծենալու քիչ բան ունի: Ճարտարապետական այնպիսի կոթողների, ինչպիսիք են Զվարթնոցը, Հոփսիսեն, Աղթամարը, Հաղբատը, Սանահինը, Անիի Առաքելոց եկեղեցին, Երզնկայում չենք հանդիպում:

Անշուշտ դա պիտի բացատրել առաջին հերթին շինանյութի հնարավորությամբ: Արևելյան Հայաստանի տուֆը, ընտիր բազալտը մեծապես օգնել են հայ ճարտարապետներին ստեղծելու այնպիսի կոթողներ, որոնցով հիացել են բոլորը, որոնք դարմանք են պատճառել Արևմուտքին:

Երզնկայի շրջակայքը չի ունեցել առհասարակ քարի որևէ շտեմարան, այն պատած է եղել համատարած բուսահողով, որի միջով հոսել է Եփրատը: Անգամ այն վանքերը, որոնք շինված են հեռու վայրերից բերված քարերով, չունեն այն վեհությունը, որ ունեն Արևելյան Հայաստանի վանքերը:

Կա վկայություն, որ հենց Գրիգոր Լուսավորիչի օրերին կառուցված եկեղեցիների մի մասը փայտաչեն են եղել:

Շինանյութի պակասին պիտի վերագրել այն փաստը, որ Երզնկայում ոչ միայն հեթանոսական կրոնից քրիստոնեություն անցնելու շրջանում է նկատվում հնի տեղում նոր վանքերի, եկեղեցիների կառուցումը, մի բան, որ ընդհանուր էր նաև Արևելյան Հայաստանում, այլ հենց միջին դարերում էլ մարդիկ հազվադեպ են նոր վայրերում աղոթատեղիներ կառուցել: Հնի տեղում են կառուցել, օգտագործելով քանդվածի շինանյութը, առաջին հերթին քարը:

Քարի պակասի թելադրանք է եղել նաև այն, որ չնայած մուսուլման տիրապետողները սրբատեղիների նկատմամբ որոշ հանդուրժողականություն են ունեցել, արդյունք նախապաշարունակների, սակայն կառավարական շատ շինությունների, կամուրջների համար օգտագործել են մեր հին վանքերի փլատակներից հանված սրբատաշ, նաև անտաշ քարերը: Երբեմն էլ քանդել են անգամ կանգուն եկեղեցիներ կամ վանքեր: Եվ եթե այնուամենայնիվ որոշ վանքերի փլատակները մնացել են մինչև մեր օրերը, ապա դրանք եղել են այնպիսի անմատչելի վայրերում, որտեղից քարեր տանելը դժվար կամ անհնարին է եղել:

Ուսումնասիրողները վկայում են, որ իրենք թուրքական ոչ միայն նման կառույցների վրա, այլև սովորական բնակարանների, անգամ գոմերի պատերին տեսել են հայերեն հին արձանագրություններ ունեցող սրբատաշ քարեր, հավանաբար սայլով բերված որևէ հայկական վանքի ավերակներից:

Քանի՞ վանք է ունեցել Եկեղյաց գավառը: Անհնար է այս հարցին ճշգրիտ պատասխան տալ, բայց որ անհամեմատ մեծ թիվ պիտի լինի, քան մեզ հայտնի է, կասկածից վեր է: Երզնկայի շրջակայքում կան բազմաթիվ անուններ, որոնք ինքնին հուշում են անցյալում սրբատեղիներ լինելը, ինչպես Սբնգոր, Տաճրակ, և այլն: Ս. Ամատյանը գրում է, որ գյուղական սովորական շինարարությունների, անգամ վարուցանի ժամանակ դուրս են եկել հնում կառուցված տաճարների հետքեր, գերեզմանաքարեր, արձանագրություններ, այն էլ այնպիսի վայրերում, որտեղ բացառապես ապրելիս են եղել թուրքեր կամ քրդեր¹:

Որոչ հին վանքեր էլ, մոտակա գյուղերի բունի թուրքացման կամ թուրքերով վերաբնակեցման պատճառով դարձել են մահմեդական սրբատեղիներ, անգամ արաբերեն արձանագրություններ են գրվել: Այդպիսի մի մատուռ կա Դերջանի Մամախաթուն կենտրոնում, կա Անի Կամախում, այդպիսին է դարձել Գառնիկ ձգնավորի վանքը, որը 19-րդ դարի սկզբներից եղել է թուրքական սրբատեղի և կոչվել սուլթան Սեիդ...

Ս. Ամատյանը պատմում է թե ինչպես թուրքերը հորինել են մի ամբողջ ավանդություն վերահիշյալ թուրք սուրբի մասին և պատմում են սրբատեղիի պահակները: «Ձի գիտցվիր թե,- գրում է Ամատյանը հումորով,- Գառնիկ ձգնավորի և Սեիդ սուլթանի միանգամայն վերաբերյալ այս քնարանին մեջ ո՞ր սոցանն կննջն արդյոք»:

Գուցե ոչ մեկը, բայց որ սրբատեղին եղել է քրիստոնեական, հայկական և Գառնիկ ձգնավորի մասին էլ խոսում է Մովսես Խորենացին, փաստ է:

Այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել անմատչելի վայրերում, կամ առհասարակ մարդկային բնակավայրերից հեռու, քարաժայռերի վրա, անդնդախոր ձորերի լանջերին, համեմատաբար գերծ են մնացել ավազակային հարձակումներից, քանդումներից: Դրանք չեն կարողացել դիմանալ միայն տարերային աղետներին, առաջին հերթին երկրաշարժերին, իսկ այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել մեծ ճանապարհների մոտ, օսմանյան տիրապետության շրջանում աստիճանաբար օղակվել են թուրքերով, կույ գնացել իրենց հավատացյալ ծխերով:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1890, փետրվար, էջ 74:

33. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՇԻՋՈՒՄԸ

Յամանյան կայսրութեան գոյութեան 500 տարիների ընթացքում մեր վանքերն աստիճանաբար փոխել են իրենց կոչումն ու նկարագիրը: Կրթական, գրչագրական գործունեության նվազեցման գույճը՝ մեծացել է ուխտագնացության հոսանքը, կապված խորապես հոգեբանական գործոնների հետ, որի հիմքում ընկած էր աղբրսանքը սրբերից՝ իրենց փրկելու, օտար բռնակալների ձեռքից ազատելու համար, մյուս կողմից՝ առհասարակ հավատի նվազումը հենց վանքերում:

Վանահայրերը, միաբանությունների անդամները գրական, կրթական աշխատանքի փոխարեն մղվել են դեպի աշխարհիկ կյանքը, ուխտավորների ճոխ սեղաններից օգտվելը:

Յուրահատուկ այս շեղմանը, բարոյական նահանջին մասամբ էլ նպաստել է կնոջ ներթափանցումը վանքերի պարիսպներից ներս, դարձյալ կապված տնտեսական և քաղաքական հանգամանքների հետ, երբ իրենց ամուսիններին պանդուխտ ուղարկած կամ այրիացած շատ հարսեր, ապաստան են գտել վանքերում: Ոմանք ապրել են սև աշխատանքով, ոմանք ընդգրկվել են կուսանոցներում, երկու դեպքում էլ երբեմն ենթակա՝ ամուրի հոգևորականների բարոյական ճնշման:

Գրիգոր Դարանաղցին ակնհայտնի վրդովմունքով խոսելով Սեպուհ լեռան լանջերին գտնվող վանքերի մասին, գրում է. «Որ և այսօր տակաւին դեռ այնպէս են մեր վանքերը յԱրգրումէն ի վայր, կանանց տունք և քրտատունք են, ո՛չ մշտնջենաւոր ժամանակագրութիւն, ո՛չ պատարագ, ո՛չ կարգ, ո՛չ կրօնք և ո՛չ սաղմոսերգութիւնք»¹:

Գրիգոր Դարանաղցին իր գրքի մի այլ էջում, ընդհանրացնելով հարցը, գտնում է, որ ո՛չ վարդապետներն են կանգնած իրենց կոչման բարձրության վրա, ո՛չ քահանաները: Երզնկայի քահանաները, ասում է նա, աշխարհական մեծամեծների հետ սեղան են նստում և իրենց տալիս են կերուխումի: Նրանք ո՛չ պաս են ճանաչում, ո՛չ ուտես, «անխտիր ուտէին զձեթ և արբեցութիւն գործէին ի պաս աւուրն և մեծ աղուհացիցն ոչ կիրակի էր յայտ, ոչ լուր աւուրքն, ի գինարբեցութիւնսն ընդ այր և ընդ օտարականի խառնիխուռն նըստելով՝ անառակութիւն գործէին»²:

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 73:

² Նույնը, էջ 510:

Հենց վանքերում, ասում է Գրիգոր Դարանաղցին, մարդիկ ավագ ուրբաթ օրը ինչ ասես ուտում են՝ կատակելով թե Քրիստոսն այդ օրը խաչի վրա լինելով՝ չի տեսնի իրենց արարքները, «զի տէրն լինելով ի խաչին»:

Գրիգոր Դարանաղցին ափսոսանքով է հիշում այն երանելի ժամանակները, երբ ժողովուրդի մոտ ընդհանուր հարգանք ու հավատք կար Սեպուհ լեռան վանքերի ու նրանցում գտնվող վանականների նկատմամբ: Գովում է Ավագ, Կապոսի և Երկանի վանքերը: Վերջինում, - ասում է, - բազմաթիվ վարդապետների գերեզմաններ կան և «բազում գրեանք ի յԵրկանի վանս և Կայիփոսին, այլ նմանապես և յԱագ վանքն այլ առաելապես»¹:

Հասկանալի է, որ Գրիգոր Դարանաղցուն հաջորդող դարը ավելի պիտի խորացներ վիճակը, վանքերը տաներ ղեպի լիակատար քայքայում, թե տնտեսական և թե բարոյական տեսակետից, ենթակա տևական սարսափների, որի պայմաններում այրվել, ոչնչացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, եկեղեցական մասունքներ, իսկ միաբանությունները աստիճանաբար քայքայվել են, ձուլվել, փոքրացել, վանքերի ձեռքից խլվել են նրանց պատկանած կալվածները, հետևաբար միաբանությունը սնող միջոցները, մանավանդ որ այդ շրջանում զանգվածային ուխտագնացություններն էլ հազվադեպ են եղել:

Մղկտում է Կ. Ղազանճյանը, տեսնելով վանքերի այդ տխուր վիճակը:

«Հիմա ինչ է և ինչ նպատակի կծառայեն վանքերը. եթե իբրև հնություն պիտի մնան, պետք է քայքայվածներուն և ավերակներուն տեր ըլլալ, նորոգել և կանգուն եղածները քայքայումն խնայել: Եթե իբրև ազգային կալված կպահվի, պետք է անոնց եկամուտները շատցնելու կամ գեթ չկորցնելու հոգ տանել. եթե իբրև ուխտատեղի և կրոնական զգացմանց վառարան պիտի համարենք, պետք է մի այնպիսի ձև տալ որպեսզի ժողովուրդի ջերմեռանդությունը չի խանգարի և ս. Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզվի. եթե իբրև զբոսավայր, պետք է գոնե կանոնավորություն մը ենթարկել և ժողովրդյան բարուց և վարուց վերաչինություն օգտակար ընել»²:

Այսպիսով, 19-րդ դարի կեսերին Երզնկայի վանքերը հասել էին այնպիսի մի աստիճանի, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի առաջ կանգնած էր երկու ելք՝ կամ հաշտվել զավտոի հարյուրավոր վանքերի աստիճանական քայքայման, կալվածների հափշտակման ու

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 510:

² Կ. Ղազանճյան, *Ոտոն նամակներ*, էջ 22-23:

իսպառ վերացման փաստի հետ, կամ մտածել գեթ վանքերի ու նրանց կալվածներից մի մասի պահպանման մասին:

Անչուշտ նախընտրելին երկրորդն էր:

Որոշվում է վանքերը հանձնել ոչ թե վանահայրերի խնամակալությանը, այլ՝ վանապահների պահպանությունը, այն էլ բացառապես ամուսնացած մարդկանց՝ այսինքն՝ կամ քահանաների կամ աշխարհական մարդկանց, որոնք այն պիտի ժառանգեին միմյանցից և օգտագործեին:

Այս նոր կարգադրություն հիմնական նպատակը վանքի ապահով պահպանումն էր ավազակային հարձակումներից: Եթե վանքը ղեռնաբավականաչափ կալվածներ ուներ, վանապահն էլ ի վիճակի էր այն շահագործման ղենել: Դրանից կարող էր օգտվել թե՛ վանապահը և թե՛ ազգը, իսկ եթե այնպիսի վիճակումն էր, որ հազիվ ինքնաբավ կարող էր համարվել, նրանից ազգը ոչինչ չէր սպասում, իսկ եթե ավելի ծանր վիճակի մեջ էր, և նույնիսկ վտանգ կար որ վանապահը չկարողանալով տոկլա կարող է թողնել և հեռանալ, այդ դեպքում կարող էր ստանալ որոշ նպաստ:

Այստեղ կար նաև ավելի հեռատարած ծրագիր ժողովուրդին ուխտագնացությունների միջոցով ղեռնա Հայոց եկեղեցու, հետևաբար քրիստոնեություն հետ կապելու ծրագիրը, երբ աստիճանական թուրքացումը սպառնում էր Հայաստանյայց եկեղեցու գոյությունը:

Առանձին վանքերի մասին խոսելիս մենք ծանոթացանք նման վանապահներից մի քանիսին, տեսանք, որ նրանք միաժամանակ ֆիզիկապես ուժեղ, ի պահանջել հարկին թշնամուն ղենքով դիմադրելու կարող մարդիկ էին:

Որպես ուշագրավ վավերագիր այստեղ մեջ ենք բերում Երզնկայի վանքերից մեկի հոգաբարձություն և վանապահ-վարդապետի միջև կնքված պայմանագիրը նույնությունը:

34. Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆՔԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՆԱՊԱՀ-ՎԱՐՁԱԿԱԼԻ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

1. Վանուց այնպես պիտի խնամ տանիմ, ինչպես իմ սեփական կալվածքին. պարտական եմ կատարել ի նմա այն ամեն չինություն ու նորոգություն, որո ծախսը ավելի չէ քան հարյուր դահեկան. պարտավոր եմ նույնպես ի գարնան վանուց շրջակային մեջ տնկել երեք հարյուրի չափ ուռի ու բարտի ծառատունկեր:

2. Վանքապատկան բոլոր գույքերն, զորս հոգաբարձությունն համրելով ու տոմարավ ինձ կհանձնե, թվականես մեկ տարի վերջ իրեն պիտի դարձնեմ՝ հինգածներն նորոգելով:

3. Էլմեղընա ինձ հանձնված լինելով ութ ոչխար, յոթ այծ, հինգ կով ու երեք հորթ, մեկ տարի վերջ հոգաբարձության պիտի վերադարձնեմ զայնս նույնությամբ. պատրաստ եմ, ըստ հնավանդ սովորության, ամեն առավոտ այցելուաց բաշխել մածուն, կաթ և այլն:

4. Եկեղեցական մասունքի, գանձանակի հասույթը և իմ ծառայությանցս համար ստացած դրամական պարզեներս ինձ կպատկանին:

5. Վանքապատկան բոլոր հողային կալվածոց Էմլաքի տուրքը ես պիտի վճարեմ, վերջը փոխարեն՝ յարդեն վանքի բաժինն ես պիտի վերցնեմ:

6. Վանքապատկան կալվածոց, ինչպես են՝ այգի, պարտեզ և արոտայրք, հողային բերքն պիտի բաժնվի, ըստ օրինաց մշակության, իմ ու հոգաբարձությանց միջև. պարտական եմ այգվույն թերի մասն ամբողջացնել:

7. Պարտեզին քարե ցանկապատը, որ ավերածներ ունի, հառաջիկա գարնան պիտի նորոգեմ և պատին այժմու բարձրության վրա հինգ աղյուս ևս պարտավոր եմ շարել:

8. Սահմանյալ տարեկան յոթն ու կես օսմանյան ոսկվո վարձքը կամավ ու հոժարությամբ պիտի վճարեմ, կես ոսկին թվականես երկու ամիս վերջ և մնացյալն հառաջիկա 84 տարվո հուլիս 25-ին հասուցանելով:

9. Վանուց անասնոց աղբը միմիայն վանքապատկան արտորեից ի պարարտություն պիտի գործածեմ:

10. Հանուն ս. վանուցս նվիրելի կենդանիք, անթիք, իրեղենք ազգին կվերաբերին:

11. Վանուց ծառերը չպիտի կտրեմ, ջուրը չպիտի ծախեմ:

Վերոգրյալ պայմաններով և մեկ տարի պայմանաժամով կըստանձնեմ ս. Ներսեսի վանուց վանապահությունը, որո ի հաստատություն կստորագրեմ:

Նաչատուր Տ. Պողոսյան

3 օգոստոս, 1883

ի վանս ս. Ներսեսի եկեղյաց

(Վկայք)»¹:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 54-55:

Այս պայմանագրի ընթերցումից դժվար չէ կուահել, որ հոգաբարձությունն միակ նպատակն է եղել տվյալ վանքի պահպանումը, ծառերի բազմացումը և այլն: Երևում է նաև, որ վանապահին շատ էլ բան չի մնում: Գուցե դա է եղել պատճառը, որ որոշ վանքերի վանապահները հրաժարվել են նման ծանր պատասխանատվությունից և թողել հեռացել են:

Բայց եղել են նաև գերդաստաններ, ինչպես Սրբրևյալ Թորոս վանքի հոգան իր վրա վերցնող վանապահները, որոնք սերնդեսերունդ մոտ մեկ դար պահել են վանքը և բերել հասցրել են մինչև 1916 թվականը, ուսական բանակի գրավման օրերը:

Վանքերի անվթար պահպանման համար պատրիարքարանը ուրիշ միջոցների էլ է դիմել: Այդ միջոցներից է եղել դրանք հայ ամիրաններից մեկնումեկի խնամակալությունը հանձնելը: Այսպես Պայյան ամիրանները, որ հայտնի են եղել իրենց ազգանվեր գործունեությամբ, վերցրել են Երզնկայի գավառի որոշ վանքերի խնամատարությունը: Կան նյութական միջոցներ հայթայթելու տվյալներ: Ամատյանը բերում է նման փաստեր:

Բայց, ըստ երևույթին, Կ. Պոլսում 1840–1850–ական թվականներին ամիրանների և էսնաֆ դասի, այսինքն՝ արհեստավորության միջև բորբոքված բուռն պայքարը, որ իր բարձրակետին հասավ Սկյուտարի ճեմարանի խնամակալությունն ստանձնելու հարցում, իր ազդեցությունն է ունեցել նաև գավառում, այդ թվում՝ Երզնկայում:

Ս. Ամատյանի նկարագրություններից տեսանք, որ Երզնկայի վանքերից մի քանիսի պահպանման հոգսը իրենց վրա են վերցրել ոչ թե Կ. Պոլսում ապրող ու գործող ամիրանները, այլ հենց Երզնկա քաղաքի արհեստավորական դասը: Օրինակ, պղնձագործներն իրենց հովանավորության տակ են առել Երկանի ս. Գևորգ վանքը:

Որպես վերջաբան Երզնկայի վանքերին նվիրված այս գլխի, ուզում ենք մեջ բերել գերմանացի Ամանդ Ֆրեհի՝ 1840–ական թվականների տպավորություններից մի քանի տող.

«Սեպուհ լերան ամբողջ գանգվածը քանի անգամներ սասանություններ կրած է, ապառաժներ ապակիի պես կտրած և իրենց մեջ ահագին անդունդներ բացած են, ուսկից ճամփաները այժմ կտանին հայկական սրբավայրերը: Այս բարձանց վրա ոչ մի բուսականություն իրարու վրա դիզված քարաժայռերու ահավոր պատկերը չմեղմացներ: Միայն տեղ-տեղ ժայռերու զազաթանց վրայն կախված են վայրի շոճիներ և զարհուրելի անդնդոց վրա անհուն բարձրությանց մեջ կճախրեն արծիվներ: Ամբողջ օրվան մի ճամփա կտանի այսպես

տանթեական դժողաց մեջ, ուսկից Տուժիկի ավազակ քրդերն անգամ ահարեկ խույս կուտան: Արդարև հափշտակելու ալ ոչինչ չէ կարելի գտնել այստեղ: Անատիկ բերդերու նման երեք առանձնացյալ վանքեր կան մի անկյուն թագուցած, ուր ո՛չ բարբարոսության ճիրանը և ո՛չ ալ քաղաքակրթության նշույլը կրնան թափանցիլ: Վարդապետները, որոնք վանքը կապրին և Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակը բթամիտ հիացմամբ կպահպանեն, կոպիտ ու տգետ են: Իրենց ամբողջ կյանքին ոչինչ չեն լսեր և իմանար բացի ջրերու խոխոջեն, արծիվներու ճիչեն և երբեմն ալ ստորերկրյա դղրդմանց որոտումեն, որ խուլ մոնչմամբ կթնդացնեն Եփրատա եզերքը, Տրդատա բարձունքեն վար, որոտալով և ոռնալով... Լեռանց խոռոչներուն մեջ կգտնվին նաև բնական զավիթներ, հայ թագավորաց դամբաններ, որոնց վեհափառ դիակներն ու աճյունները ժամանակի փոթորիկները ամեն կողմ ցրված են»¹:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1878, նոյեմբեր, էջ 26: